

**ÚSTAV INFORMAČNÍCH STUDIÍ A KNIHOVNICTVÍ
FF UK V PRAZE**

Petr Voit

Limity knihtisku v Čechách a na Moravě 15. a 16. století

Verze 1.0

Praha

2012

Limity knihtisku v Čechách a na Moravě 15. a 16. století

Petr Voit

Cílem následujících řádků je stručně shrnutí vývojových limitů našeho staršího knihtisku, jak se jeví po dokončení Encyklopedie knihy.¹⁾ Přítomná rekapitulace může leckde překvapit odlišnými pohledy, neboť celou Encyklopedii jsme psali s přáním vyvarovat se dvou největších slabín české knihovně. První slabinu představuje badatelská izolace od zahraničních reálií a druhá je důsledkem převažujícího zájmu o českojazyčnou produkci.

Snad jen s výjimkou sledování vazeb jagellonských Čech na Norimberk si naše knihovněda vystačila s domácím terénem a s poznatky vlastních badatelů. Nebezpečí přílišné izolace počala rozměňovat přední znalkyně Mirjam Bohatcová, když roku 1968 navázala plodné publikační kontakty s prestižní Gutenberg-Jahrbuch. Ani poté cizí badatelé o minulost české knihy zvýšený zájem neprojeví, postrádající u nás další specializované sondy do jednotlivých sfér typografie. Také česká knihovněda porovnávala domácí knihtisk s cizinou zcela nedostatečně. Povědomí, které se u nás od 19. století utvářelo a konzervovalo s pietou až škodlivou,²⁾ nemůže být proto autentické a dodnes šířený idylický obraz si v mnoha ohledech vyžádá revizi.³⁾ Komparaci se ostatně vyhnula i Česká kniha, první velký a reprezentativně pojatý přehled

1) **Voit, P.:** *Encyklopedie knihy – knihtisk a příbuzné obory od poloviny 15. do počátku 19. století*, Praha 2006. Nakladatelství Libri s finančním přispěním Královské kanonie premonstrátů na Strahově uvedlo Encyklopedii na trh během podzimu. Tato stať z února 2006 vznikla s použitím Encyklopedie, v níž případný zájemce nalezne hlubší poučení.

2) **Barták, J. – Kraus, V.:** *Typografové 1468-1939*, Praha 1996, s. 83 Melantrichova tiskárna „patřila mezi největší a nejlépe vybavené v tehdejší Evropě“. **Barták, J.:** *Z dějin polygrafie*, Praha 2004, s. 12 „dominující postavou nejen české, ale i evropské renesance byl Jiří Melantrich z Aventýna“; **Bohatcová, M.:** *Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů*, Praha 2005, s. 412 Melantrich „svým vydavatelským domem pozvedl Prahu na úroveň zahraniční typografie a programů“. Je sice pravda, že ve skromných poměrech českého a moravského knihtisku 16. století představovala Melantrichova tiskárna bezkonkurenčně největší a nejlépe vybavený podnik, nicméně zcela určitě nedosahovala kvantitativní ani kvalitativní úroveň obdobných humanisticky založených firem v zahraničí (Hieronymus Froben st., Hans Lufft, Christian Egenolff, Henri Estienne ml., Johann Feyerabend, Aldo Manuzio ml., Christophe Plantin, Stanislaw Scharffenberg). Zatímco kupříkladu Plantin, pracující na 16-22 tiskařských lisech, úspěšně čelil v Antverpách konkurenci osmdesáti kolegů, Praha za Melantricha, vlastního 3-6 lisů, měla pouhých deset dílen. Z toho, že se Melantrich zasadil o ilustrační aparát nového vydání Bible a Herbáře, jsme v minulosti udělali věc národního sentimentu, ale žádnému badateli nestálo zato, aby se ohlédl po cizině, kde tato ediční praxe byla naprosto běžná nejen u „dominujících“ postav knihtisku. Pokud někdo pozvedl vydavatelský program na zahraniční úroveň, pak to nebyl Melantrich sám, ale už jeho starší soupeř Jan Günther a mladší kolega Jiří Černý z Černého Mostu.

3) **Hořec, J.:** *Počátky české knihy*, Praha 2003, s. 36 přichází tuším u nás poprvé s novým, kritickým pohledem na domácí vydavatelské poměry mezi pozdní gotikou a ranou renesancí. Škoda jen, že se tak činí v publikaci, která nemá náležitý dokumentární a faktografický aparát a která není mnohdy prosta omylů.

naší knižní kultury. Tento přehled na zahraniční vlivy poukázal jedním rétorickým odstavcem, a to v předmluvě.⁴⁾ Vlastní kapitoly o knižtisku od srovnání upustily, čímž se bezděčně opět petrifikovala starší, národovecká tendence naší knihovědy.

Další úskalí, které kráčí ruku v ruce s první slabinou, představuje orientace starších badatelů na českojazyčnou produkci. Toto směřování je důsledkem tradičně preferovaného jungmannovského programu, který potlačil řečovou pluralitu a na úkor domácího cizojazyčného knižtisku upřednostňoval bibliografické zmapování a další studium česky tištěné literatury. Program vyhovující potřebám národního obrození byl roku 1923 u příležitosti 150. Jungmannových narozenin institucionalizován Zdeňkem Václavem Tobolkou.⁵⁾ Dnes však už není třeba přecházet mlčením, že jazyková selekce Tobolkova Knihopisu jakožto nejzávažnějšího produktu této vědecké oblasti vedla nutně po několik desetiletí k deformaci sekundárního výzkumu. Ta nenastala ani tak v bádání o předrudolfínské etapě, která byla setrvale prezentována českojazyčnými aktivitami nekatolických dílen, ale zasáhla studium 17. a 18. století. Zde se totiž ze zorného úhlu knihovědců vytratila významná část publikačního terénu, a to jinojazyčné katolické tisky právě pozoruhodně kultivovanou typografií a ilustrační složkou (řeholní a univerzitní knižní teze, kazatelská próza nebo oslavné sborníky z produkce Tiskárny jezuitské a Tiskárny arcibiskupské). Metodologické asymetrii můžeme úspěšně čelit vlastně až dnes, kdy bibliografický materiál dříve publikovaného Knihopisu počal být doplňován nově zveřejňovaným pandánem cizojazyčných bohemik.⁶⁾ Přesto však nějaký frontální badatelský atak v dohledné době neočekáváme, neboť ironií osudu česká knihověda, kterou oproti cizině vždy limitovaly nižší personální kapacity poutané nadto více ke sféře bibliografické nežli dějepisné, nedostatkem odborného dorostu přestává existovat úplně.

Předložená stať je koncipována komparačním způsobem, neboť jedině srovnání se zahraničním ukáže, v čem naše řemeslo před německy mluvícími zeměmi zaostávalo a v čem jsme naopak před Poláky či Slováky vynikli. Českojazyčný a jinojazyčný knižtisk chápeme jako dvě větve téhož řemesla, které díky řečové polaritě nemuselo sloužit jen národním zájmům, ale za určitých okolností obohacovalo také knižní kulturu cizích zemí. Chceme-li sledovat směr, dynamiku a limity

- 4) **Bohatcová, M. (a kol.):** *Česká kniha v proměnách staletí*, s. 12: „Niméné právě i česká kniha žila povždy v symbióze s knihou evropskou a orientovala se také podle stylových proměn její úpravy. Nebyla to však nikdy mechanická ozvěna, nýbrž příbuznost kulturních potřeb, a zahraniční zdroje jak inspirační, tak materiálové byly podrobovány uvážlivému výběru, přizpůsobovány poměrům národní společnosti českých zemí a vyožovány původní tvorbou domácích typografů, výtvarných umělců, grafiků a knihvazačů“.
- 5) **Tobolka, Zdeněk V.:** *Nový Jungmann, Časopis československých knihovníků 2, 1923, s. 211-219.* O neblahém působení jazykových limitů u nás poprvé otevřeně psali až **Hejnic, J. – Baďurová, A. – Bohatcová, M.:** *Cizojazyčná bohemikální literatura 16.-18. století (dosavadní studium a cíle výzkumu)*, LF 112, 1989, s. 220-228, zvl. 220-221.
- 6) **Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století.** ... Redigoval dr. Zdeněk Tobolka [od 5. svazku dr. František Horák]. Díl I. Prvotisky (do r. 1500). Text + tabule. Díl II. Tisky z let 1501-1800. Svazek 1-9 (písm. A-Z). Praha 1925-1967. Dodatky. Díl I. Prvotisky (do r. 1500). [Sestavila] dr. Emma Urbánková. Díl II. Tisky z let 1501-1800. Založil doc. dr. Zdeněk V. Tobolka, pokračovali doc. dr. František Horák a dr. Bedřiška Wižďálková. Část I. písm. A-. Praha 1994-; **Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501-1800.** I. Produkce tiskáren na dnešním území České republiky v 16. a 17. století (red. Anežka Baďurová), Praha 2003 (CD-ROM vydaný Knihovnou Akademie věd České republiky).

tohoto vývoje, musíme se obrátit k počátkům, a to nejen v Čechách, ale i na Moravě, jejíž nejstarší knihtisk se těšil mnohem menší pozornosti badatelů, poněvadž neskýtal žádný nacionálně využitelný potenciál.

I.

Dle moderních průzkumů zakotvených anglo-americkou inkunabulistikou v dosud neúplnější bibliografii prvotisků zvané ISTC⁷⁾ lze předpokládat, že se knihtisk po vystoupení Johanna Gutenberga v Německu 1447? rozšířil do dalších evropských zemích takto: Itálie 1465, Švýcarsko ca 1468, Francie 1470, Španělsko 1472, Belgie 1473, Maďarsko 1473, Nizozemsko 1473, Polsko 1473?, Anglie 1476 atd. Jména západoevropských prototypografů i léta jejich činnosti jsou díky archivním pramenům a příznakově formulovaným explicitům vesměs známa. Naopak v dějinách Polska, Slovenska a Rakouska můžeme postihnout zajímavou shodu, týkající se chaběho povědomí o počátečním šíření knihtisku. Jména řemeslníků působících na těchto teritoriích neznáme, takže moderní inkunabulistika pracuje s náhradními pojmenováními. Polsko tak přijalo knihtisk asi 1473 pravděpodobně zásluhou anonymního Tiskaře Sermones papeže Lva I.,⁸⁾ na Slovensku během 1477-1480 jako první působil neznámý Tiskař Confessionale Antonina Florentina⁹⁾ a počátky v Rakousku, odhlédneme-li od silně dubiózního Tiskaře Almanachu 1462, jsou kladeny k roku 1482 a spjaty s takřečeným Tiskařem Vokabuláře.¹⁰⁾

Obdobné atribuční problémy jako v těchto třech zemích vyvstávají též u nás. Počátky českého knihtisku spojujeme s katolickou Plzní, kde od 1476 působil neznámý Tiskař Arnoštových Statut. Tato datace nejstaršího projevu našeho knihtisku nebyla ovšem ani v dávné minulosti ani během domnělého 500. výročí (1968) přijímána bez výhrad.¹¹⁾ Někteří domácí badatelé, posilováni nezníitelnou autoritou Zdeňka Václava Tobolky,¹²⁾ nepovažovali totiž u příležitosti výročí latinská Statuta Arnošta z Pardubic z roku 1476 zároveň za nejstarší v Čechách tištěnou publikaci, nýbrž na první místo kladli jazykově českou Kroniku trojanskou, vytištěnou dle explicitu údajně již roku 1468. Nelze však přehlédnout, že diskuse o dataci Kroniky byly vesměs zabarveny nacionálně a měly větší jen spekulativní ráz. Vždyť kladná odpověď na otázku po prvenství Kroniky by pro postavení Českých zemí vůči Evropě měla kardinální dosah, neboť nás povznášela v chronologii knihtisku hned za Německo a Itálii na vynikající třetí místo (1468).

K tomuto ranému datování se skepticky vyjádřil už Josef Dobrovský.¹³⁾ O mnoho let později Emma Urbánková, věrna Dobrovskému, ve dvou zásadních statích

7) *The Illustrated incunabula short-title catalogue on CD-Rom*, London, Primary source media and The British Library 1998 (druhé, rozšířené a doplněné vydání), a k tomu **Boldan, K.:** *The Illustrated incunabula short-title catalogue on CD-Rom*, Knihy a dějiny 6/1-2, 1999, s. 71-72.

8) **Lewicka-Kamińska, A.:** *Zagadka Drukarza „Kazań“ papieża Leona I (tzw. Typographus Leonis I Papae „Sermones“)*, *Roczniki biblioteczne* 20, 1976, s. 495-561, a **Szandorowska, E.:** *Jeszcze raz w sprawie „Drukarza kazań papieża Leona I“*. In: *Z badań nad dawną księżką I*, Warszawa 1991, s. 37-52.

9) **Frimmová, E.:** *Rekapitulácia poznatkov o najstaršej bratislavskej tlačiarni*. In: *Kniha '93-'94*. Martin 1996, s. 26-34, a **Táž:** *Les incunables en Slovaquie – au temps passé et aujourd'hui*, *Revue française d'histoire du livre* 118-121, 2003, s. 361-377.

10) **Lang, H. W.:** *Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich*, Baden-Baden 1972, s. 46-47.

11) Souhrnný obraz diskusí podávají **Urbánková, E.:** *Prameny a literatura k počátkům českého knihtisku*. Sv. I/1-2, II, Praha 1984-1986 a nově, i když zdaleka ne v úplnosti **Hořec, J.:** *Počátky české knihy*, s. 14-33.

12) **Tobolka, Z. V.:** *Dějiny československého knihtisku v době nejstarší*, Praha 1930, s. 9-12.

13) **Dobrovský, J.:** *O zavedení a rozšíření knihtisku v Čechách*. Spisy a projevy Josefa Dobrovského, sv. 19 (k vydání připravila Mirjam Daňková [Bohatcová]), Praha 1954, s. 44-47.

podrobným typologickým studiem rané vrstvy domácích prvotisků prokázala, že nejstarší opus plzeňského knihtisku představují Arnoštova latinská Statuta datovaná 1476 a že časný leto-počet v inkriminovaném explicitu Kroniky byl sazečem mechanicky převzat z rukopisné předlohy tzv. Oseckého rukopisu.¹⁴⁾ Dataci Kroniky posunula do blíže neurčitelných let až za Statuta a tímto empirickým závěrem přisoudila počátkům českého knihtisku teprve jedenáctou příčku.¹⁵⁾ Na mladší studii Emmy Urbánkové reagoval jedině Pravoslav Kneidl, a to roku 1976.¹⁶⁾ Za jeden z velkých kladů je třeba označit jeho upozornění na zcela nedostatečné studium filigránů domácích písemností a tisků 60. až 70. let 15. století. Škoda jen, že se autor, zastávce datování Kroniky do roku 1468, neinspiroval tehdy průkopnickým bádáním v zahraničí, kde kupříkladu Theo Gerardy řešil podobný problém s chybně datovaným explicitem. Zkoumány totiž byly filigrány papírové verze Catholiconu, encyklopedicky uspořádané středověké příručky Johanna Balba, o níž se od počátku 20. století věřilo, že vznikla roku 1460 prací druhé Gutenbergovy mohučské dílny. Gerardy však doložil, že tento leto-počet – jakkoli natištěný v explicitu – je reziduum rukopisné předlohy a památku předatoval do období ca 1469.¹⁷⁾ Obdobných podnětů z anglické filigranologie, která dokázala rozkolísat německou inkunabulistiku již několikrát, je více, ale české bádání k nim žel ještě nepřihlédlo.¹⁸⁾

II.

Němci uvedli řemeslo mezi 60. až 80. lety 15. století do mnoha zemí (Rakousko, Itálie, Francie, Švýcarsko, Španělsko, Maďarsko, Polsko, Dánsko, Morava).¹⁹⁾ Nelze nepřipustit, že minimálně Tiskař Arnoštových Statut se v Německu vyučil, anebo že jakožto provozovatel dílny s českým personálem sám z Německa pocházel. O typografii této dílny bylo sneseno mnoho poznatků, ale zatím bez srovnání s vývojem řemesla za hranicemi. Víme, že sazeč Statut sázel s chybami a práci se sázítkem ještě příliš nezvládal. Neuměl regulovat mezery mezi slovy ani vyrovnávat pravý okraj řádku. Poněvadž všechny kovové typy nebyly odlity na stejnou písmovou výšku, některé se v lisu na papír neotiskly a dodatečně se vpisovaly perem. Červe-

- 14) **Urbánková, E.:** *K počátkům českého knihtisku.* Věstník Královské české společnosti nauk, tř. filozoficko-historicko-filologická 4, Praha 1952, a **Urbánková, E.:** *Nejstarší prvotisky českého původu.* In: Knihy a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. Sborník prací věnovaných k 500. výročí knihtisku (věd. red. J. Polišenský), Praha 1970, s. 15-59.
- 15) **Urbánková, E.:** *Soupis prvotisků českého původu,* Praha 1986, s. 3-39 řadí dnes známé práce Tiskaře Arnoštových Statut takto: Statuta synodalia Arnesti (Plzeň 26/IV 1476), Agenda Pragensis (Plzeň? ca 1476-1479), Missale ecclesiae Pragensis (Plzeň? 19/XI 1479), Guido de Columna: Trojanská kronika, boh. (Plzeň? po 1476), Nový zákon se signetem (Plzeň? po 1476), Nový zákon Dlabáčův (Plzeň? po 1476) a Jacobus de Voragine: Pasionál, boh. neilustr. (Plzeň? po 1476).
- 16) **Kneidl, P.:** *Kronika trojanská a nejstarší prvotisky vytištěné v Čechách,* StK 11, Praha 1976, s. 160-188.
- 17) **Gerardy, Th.:** *Wann wurde das Catholicon mit der Schluß-Schrift von 1460 (GW 3182) wirklich gedruckt?* Gutenberg-Jahrbuch 1973, s. 101-126.
- 18) **Gerardy, Th.:** *Datieren mit Hilfe von Wasserzeichen,* Bückeberg 1964; **Stevenson, A.:** *The problem of the Missale speciale,* London 1967; **Gerardy, Th.:** *Die Datierung zweier Drucke in der Catholicontype (H 1425 und H 5803),* Gutenberg-Jahrbuch 1980, s. 30-37, a **Hellinga, L.:** *Analytical bibliography and the study of early printed books with a case-study of the Mainz Catholicon,* Gutenberg-Jahrbuch 1989, s. 47-96.
- 19) **Geldner, F.:** *Die deutschen Inkunabel-drucker. Ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts nach Druckorten.* Bd. 2 *Die fremde Sprachgebiete,* Stuttgart 1970.

ná barva je užita jen dvakrát, arci začátečnický nedokonale s posunutým řádkovým rejstříkem. Statuta mají namísto iniciál pouze vynechaná místa k jejich následnému vmalování. Iniciálu, která provází zahraniční tištěnou knihu takřka od počátků, v českém knihtisku zastihujeme až u Kroniky trojánské někdy po 1476, a to v jediném provedení (zdá se však, že toto akantové ‚P‘ nebylo tištěno zároveň s textem, ale připojeno dodatečně razítkem). Reprezentanta čili minuskulní písmeno zastupující iniciálu se v zahraničí objevuje asi 20 let po iniciále. I ona u nás poprvé přichází u Kroniky a ve větší míře až v Dlabačově Novém zákoně po 1476. Záhloví se nad stránkový text umísťovala taktéž od 70. let 15. století, a to v Benátkách i v Kolíně nad Rýnem. U nás záhlaví znal už Tiskař Arnoštových Statut, a to poprvé v Novém zákonu se signetem (Plzeň? po 1476). Na exemplářích Agendy, Pražského misálu, Kroniky trojánské i Nového zákona se signetem lze vidět archové signatury doplněné dodatečně asi tiskařovou rukou. Nejstarší tištěné signatury archů pocházejí z Německa 1472. U nás je nacházíme poprvé opět v Dlabačově Novém zákoně.

Z výše uvedených indicií lze sledovat, jak se tvářnost nejstarších plzeňských prvotisků neustále propracovávala. To spolu s všeobecně nízkou sazečskou kvalitou Statut jakožto prvního tisku u nás posiluje mínění, že onen Tiskař nepřišel do Plzně vyzbrojen všemi tehdy v Německu dostupnými znalostmi řemesla, nýbrž že si je buď sám, anebo skrze střídavě najímané sazeče osvojoval postupně.

Na Moravu bylo řemeslo uvedeno roku 1486. V chronologii evropského knihtisku jí tak patří pozice sedmnáctá. Tamní knihtisk na rozdíl od Plzně vykazuje však řadu diferencí vyplývajících z odlišností náboženských, politických, kulturních, jazykových i řemeslných. Řečové, typologické i žánrové odchylky moravskou prvotiskařskou éru přibližují spíše Slovensku, neboť existoval-li 1477-1480 bratislavský latinskojazyčný knihtisk, pak jen díky kvalitnímu importu z Itálie. Obdobnými cestami přišlo řemeslo i do Brna, a to na značně vyšší technicko-umělecké úrovni nežli dokládá Plzeň. Poznáváme to hned u prvního brněnského tisku, jímž je liturgická Agenda Olomucensis 1486. Její pravé okraje jsou bezvadně vyrovnány, sazba černě tištěného textu i umístění červených řádků nemají takřka chyb, notované pasáže jsou naznačeny alespoň osnovou, namísto majuskulí často přicházejí vyznačovací lombardy a počáteční 4 listy všech složek nesou tištěné signatury.

Vysvětlení vyšší moravské úrovně je nasnadě: zatímco tiskař v Plzni začínal u řemesla jako nováček (podobně na tom byli jeho mladší kolegové v Praze a Kutné Hoře), brněnské řemeslo povstalo na nezanedbatelných koprodukčních zkušenostech ze zahraničí: Konrad Stahel působil předešle v Pasově a Benátkách²⁰⁾ a jako „benátský typograf“ se prezentoval také jeho společník Matthias Preinlein. Oba během benátského

20) V této souvislosti upozorňujeme na zajímavou okolnost, že Stahelův pasovský společník tiskař Benedikt Mayr se po Stahelově odchodu do Benátek 1482 spojil s Johannem Alacrawem, který pak o dva roky později přešel s částí Mayrovy typografické výbavy do jihočeského Vimperku.

pobytu navázali užitečné kontakty s Erhardem Ratdoltem a udržovali je v rovině ediční a koprodukční i po 1486, kdy se Ratdolt přesunul natrvalo do rodného Augsburgu. Vladislav Dokoupil dokonce naznačil, že Němci Stahel a Preinlein v době nečinnosti brněnské tiskárny 1489-1490 mohli u Ratdolta nalézt náhradní zaměstnání.²¹⁾ Jisté spojitosti obou brněnských protagonistů se během 90. let rýsují k memmingenskému tiskaři Albrechtu Kunnovi.²²⁾ Ze vzájemnosti ediční politiky lze též usuzovat na vazbu mezi Brnem a Vídní: jednak se naskytá hypotéza o učňovském pobytu Johanna Winterburgera u Stahela a Preinleina a jednak není vyloučen ani eventuální podíl obou brněnských tiskařů při zrodu Winterburgerovy dílny ve Vídni.²³⁾

I přes progresivní nástup moravského knihtisku zůstaly některé typografické postupy u nás ještě dlouho nevyužity. Jde kupříkladu o číslování listů, které se počalo od 70. let postupně prosazovat jak v Německu, tak v Itálii, ale u nás našlo uplatnění poprvé až v Brně 1491 (*Missale Strigoniense*) a v Praze 1501 (*Piesně chval božských*). Obdobná situace panuje u nototisku. Ačkoli noty byly v liturgických prvotiscích od roku 1475 reprodukovány také ze štočku jako xylografie, ani jedna publikace vytištěná v Čechách před 1500 noty neobsahuje a do dvou liturgických tisků brněnských byla uvedena alespoň červená čtyřlínková osnova určená k dodatečnému vepsání hudebních značek (*Agenda Olomucensis* a *Missale Strigoniense*). Pod prvními projevy xylografického nototisku je u nás, a to v novinových letácích, podepsán Mikuláš Konáč z Hodiškova (Praha 1525 a 1526).

Vůbec prvním tiskařem, který zkoumal možnosti spojení obrazu a textu, byl bamberský Albrecht Pfister. Za nejstarší dřevořezem ilustrovaný prvotisk se pokládá soubor bajek německého dominikána Ulricha Bonera nazvaný *Der Edelstein* (Bamberg 1461). V této souvislosti nelze přehlédnout, že patrně tato Pfisterova dílna vyrobila nejstarší zahraniční cizojazyčné bohemikum. Je jím ilustrovaný traktát Jana ze Žatce (též Jan ze Šitboře čili Jan z Teplé) *Ackermann von Böhmen* (Bamberg? ca 1463). Jak lze sledovat na záznamech ISTC, po Německu zájem o ilustrovanou knihu projevily italské dílny (poprvé Roma 1467), pak Francie (Lyon 1478), Španělsko (Sevilla 1480), Anglie (Westminster ca 1481), Rakousko (Wien 1482), Švédsko (Stockholm 1483), Nizozemsko (Gouda 1489?), Portugalsko (Lisboa 1489) a Polsko (Kraków 1491).

Do původem českých prvotisků se ilustrace prosazovala bez jakékoli originality.²⁴⁾ Tiskaři totiž nespolehali na invenci domácích řezáčů a raději u nich objednávali jen zjednodušené nápodoby německých předloh. Je docela možné, že kopírování až po počátek 16. století

- 21) **Dokoupil, Vl.:** *Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky*, Brno 1974, s. 36.
- 22) **Dokoupil, Vl.:** *Počátky brněnského knihtisku*, s. 31.
- 23) **Dokoupil, Vl.:** *Počátky brněnského knihtisku*, s. 38.
- 24) **Horák, Fr.:** *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, Praha 1948, s. 51-52 byl první, kdo opatrně na tento problém upozornil.

obstarávali výrobci hracích karet či dokonce pekařských forem, poněvadž umělecká dřevorezba u nás příliš velkou tradici neměla. Paralelně s novým způsobem rozmnožování textu jsme tedy nedokázali na rozdíl od Německa, Francie či Itálie vytvořit specifický národní ilustrační styl a ani se nenavázalo na vynikající knižní malbu domácích rukopisů z počátku 15. století.

Nejstarší dnes známá ilustrovaná publikace je připisována dalšímu českému Anonymovi, a to Tiskaři Pražské bible. Jsou to Ezopovy Bajky (Praha? 1488?), zachované ovšem jen dvoulistem se dvěma lineárně řezanými obrázky. Ty vznikly jako dost neumělé nápodoby časově málo odlehle jazykově německé verze tiskaře Antona Sorga (Augsburg ca 1480).²⁵⁾ Zhruba paralelně s Tiskařem Pražské bible připravil Konrad Stahel nejstarší ilustrovaný prvotisk moravský, který mezi všemi inkunábulemi domácího původu zaujímá spolu s Pražskou biblí zároveň prvenství v počtu dnes dochovaných exemplářů. Tímto dílem je Thurócova Chronica Hungarorum (Brno 1488), jejíž výpravny aparát pozůstává z trůnicích uherských králů. Portréty mají kresebně blízko k Mistrům angažovaným ulmskou dílnou Johanna Zainera st. Předpokládá se, že v Německu byla provedena taktéž řezba štočků.²⁶⁾

Vedle Ulmu a Augsburgu se dalším inspiračním zdrojem domácích ilustrovaných prvotisků stala Kobergerova tiskárna a na ní napojený Wolgemutův dřevorezáčský ateliér v Norimberku. Tiskař Pražské bible odsud převzal astronomické dřevorezy a užil je v minucích čili jednolistových kalendářích k pouštění žilou na léta 1489, 1491 a 1492. Prvním nákladněji ilustrovaným českým prvotiskem byl až dvousloupcový Pasionál Jacoba de Voragine (Praha 1495). Obsahuje 170 figurálních dřevorezů s náznaky šrafování. Vyspělostí kresby i řezby jednoznačně vyniká celostránkový Poslední soud, otištěný na rubu prvního listu Pasionálu. Textové obrázky vznikly velmi volnou adaptací ilustračního aparátu nejméně tří Kobergerových tisků: německé verze Pasionálu (Nürnberg 1488), Fridolinova Schatzbehälteru (Nürnberg 1491) a pověstné Schedelovy Světové kroniky (Nürnberg 1493).²⁷⁾ Dalším bohatě ilustrovaným titulem dílny Tiskaře Pražské bible je Nový zákon (Praha 1497-1498). Obsahuje 180 opakujících se dřevorezů. Jejich vazby na případné zahraniční předlohy zjištěny dosud nebyly.²⁸⁾ Víme pouze, že Apokalypsu doplňují relativně přesné nápodoby rozměrem větších originálů Kobergerovy Bible norimberské (Nürnberg 1483). Ilustrace této hornoněmecké bible již dříve adaptoval méně zkušenější řezáč pro mladší Bibli kutnohorskou (Kutná Hora 1489). Tu vytiskl Martin z Tišnova.

25) **Tobolka, Zd. V.:** *Dějiny československého knihtisku v době nejstarší*, s. 30, pracuje s nesprávnou atribucí do strasburské dílny Heinricha Knoblochtzera.

26) **Hubay, I.:** *Die illustrierte Ungarnchronik des Johannes von Thürocz*, Gutenberg-Jahrbuch 1962, s. 390-399, a **Dokoupil, Vl.:** *Počátky brněnského knihtisku*, s. 78-79.

27) **Dolenský, Ant.:** *Doba českých prvotisků*, Ročenka českých knihtiskařů 3, Praha 1913, s. 35-62; **Tobolka, Zd. V.:** *Dějiny československého knihtisku v době nejstarší*, s. 32, a **Urbánková, E.:** *Soupis prvotisků českého původu*, s. 70.

28) **Urbánková, E.:** *Soupis prvotisků českého původu*, s. 96 ve stručné, avšak ne zcela přesné poznámce uvádí, že „dřevorezy byly řezány podle stejných předloh jako v Kutnohorské bibli“.

Posledním v Čechách usedlým prvotiskařem, který dle ekonomických možností pracoval s ilustrací, byl Slovák Mikuláš Bakalář. V Breydenbachově Traktátu o Zemi svatě (Plzeň 1498) užil v dějinách českého knihtisku poprvé titulní dřevorez, obsahově spjatý s počátečními větami cestopisu. Řezáč obrázku, nikoliv začátečník, se zde patrně inspiroval kresebně jednoduchým štočkem z augsburské dílny Günthera Zainera (1477).²⁹⁾ Fenomén titulního dřevorezu, který ostatně známe už z Pfisterova vydání Bonerových bajek 1461 anebo z dílny Ulricha Hana v Itálii (poprvé 1467), u nás došel poprvé uměleckého naplnění celostranným obrazem kola Štěstí v Petrarcově díle Kniehy dvojce o lékařství proti Štěstí a Neštěstí (Praha 1501). Zcela programové využívání titulních dřevorezů, a to figurálního rázu, lze však sledovat až od roku 1510 u Konáče. Epilog nejstarší fáze moravské ilustrace vytvořil Konrad Baumgarten, v jedné osobě tiskař a dřevorezáč Wolgemutova stylu. Během olomouckého pobytu 1500-1502 převážně upravoval starší práce zahraničního monogramisty HF (Hans Fries?).³⁰⁾

V této souvislosti je třeba zmínit též mědiryt, neboť jeho propojení s knihtiskem se považuje za spolehlivý indikátor řemeslné úspěšnosti. Jako prostředek k ilustrování knihy mědiryt využili poprvé tiskaři William Caxton v Bruggách asi 1473 a Colard Mansion tamtéž o tři roky později. Jimi užitě ilustrace byly samozřejmě tištěny zvlášť, potom vystřiženy a k sázenému textu nalepeny. Zřejmě prvním, kdo zvládl umístit otisk měděné desky na volnou plochu separátně natištěné sazby, byl Niccolo di Lorenzo ve Florencii 1477. Nejstarší dva německé doklady, pokud víme, pocházejí z Kolína nad Rýnem 1476. Ve Francii nová technika poprvé provázela domácí jazykovou verzi Breydenbachova cestopisu tištěného v Lyonu 1488.

Čeští výrobci knih mědiryt využili mnohem později, stejně jako tiskaři v Polsku. Zde nejstarší ilustrační mědiryty vytvářel pro latinské a německé publikace Łazarza Āndrysowice samouk Tomasz Tretter. Jeden z prvních byl zařazen do příležitostného tisku 1598. V Čechách se mědirytechou technikou ve spojení s knihtiskem zpočátku obírali jen zahraniční umělci žijící přechodně na rudolfínském dvoře v Praze (Erasmus Hornick, Virgil Solis ml., Wolfgang Meyerpeck ml., Egidius Sadeler ml., Gabriel Krammer, Dominicus Custos de Coster aj.). Jak se prozatím ukazuje, spojení mědirytu s knihtiskem zvládla v Čechách poprvé a hned excelentně pražská tiskárna Jiřího Černého z Černého Mostu. Zde prací Nizozemce Hornicka vznikl 1581 ilustrovaný knižní soubor emblematických Juana de Borji *Empresas morales*. Publikace s vědeckými a portrétními ilustracemi rudolfínských grafiků byly však i přes způsobilost Černého vesměs

29) **Kohút, L.:** *Typografia a výtvarná výzdoba Bakalárových tlačí*. In: Mikuláš Bakalář Štetina. Štúdie a materiály o živote a diele slovenského prvotlačiaru v Plzni (red. L. Kohút), Bratislava 1966, s. 55-73, zvl. 69-70, a **Urbánková, E.:** *Soupis prvotisků českého původu*, s. 156.

30) **Hlobil, I.:** *Knižní dřevorezy „Sv. Václav doprovázený dvěma anďely“ a zápas římské církve s českou reformací na Moravě kolem roku 1500*. In: *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400-1550*. Sv. 3 Olomoucko (ed. I. Hlobil – M. Perůtka), Olomouc 1999, s. 531-537 je zřejmě dosud posledním příspěvkem na toto téma.

vyráběny dobře zavedenými augsburskými tiskárny a pražským připadla do počátku 17. století až na výjimky jen produkce obrazových jednolistů (knihtisk s rytým obrazem byl na tomto médiu integrován poprvé v Praze 1582). Na Moravě je pravděpodobně nejstarší knižní rytinou celostranná alegorie v pozoruhodném spisku *Emblemata VII artes liberales* (Olomouc 1597). Spisek sestavili bratři Kryštof a Ondřej Coricyniové a tiskařem byl Jiří Handl.

III.

Abychom poněkud rozšířili dosavadní rámec naší inkunábulistiky, která domácí terén prozkoumala typologicko-typograficky, jazykově a literárněhistoricky,³¹⁾ avšak bez zřetele k zahraničnímu vývoji, uchopíme opět ISTC jakožto zdroj srovnávacích poznatků. Dojdeme k závěru, že během 15. století bylo na 252 místech Evropy ve více než 1 100 tiskárnách vytištěno zhruba 27 500 bibliografických jednotek. Jak početná byla výroba ve skutečnosti, samozřejmě nevíme, ale dle dnešního povědomí se nejsilněji na celkové knižní produkci podílely Itálie (37%), Německo (32%) a Francie (19%). Dle nejnovějších vědomostí vzniklo v Čechách 40 prvotisků³²⁾ a na Moravě 26 prvotisků³³⁾ – náš souhrnný příspěvek k celkovému objemu činil tedy 0,24% (Polsko 0,11%, Rakousko 0,66% a Slovensko 0,01%).

Z uvedených 40 titulů, které opustily tiskárny na území Čech, je pouhých 5 tištěno latinsky, a to ještě během nejstarší etapy 1476-1484 (plzeňský Tiskař Arnoštových Statut vyrobil 3 liturgické příručky pro potřebu domácího kléru a vimperský Johann Alacraw 2 díla náboženské povahy určená také pro cizinu). Ostatní tituly vycházely jen v národním jazyku. Naopak moravská prvotiskařská produkce měla dle jazykového hlediska nadnárodní ráz (24 titulů bylo tištěno latinsky a 2 německy).

Tuto notoricky známou domácí statistiku můžeme nyní nově zasadit do širšího kontextu. Jazykový monopol všech evropských prvotisků připadl samozřejmě latině (asi 72%). Nadnárodní charakter měla též hebrejština (0,5%), řečtina (0,2%) a církevní slovanština (0,05%). Z národních jazyků nejvíce frekventovala němčina (9%), italština (8%), francouzština (5,3%), holandsština (2%) a španělština (2%). Další jazyky se před rokem 1500 na celkové evropské produkci podílely jen okrajově: angličtina (0,8%), čeština (0,1%), portugalština (0,04%) nebo švédština (0,01%).

31) **Kopecký, M.:** *Literárněhistorický význam našich prvotisků*. In: *Knihtisk v Brně a na Moravě* (red. J. Kubíček), Brno 1987, s. 83-91 je zřejmě dosud posledním příspěvkem na toto téma.

32) **Urbánková, E.:** *Soupis prvotisků českého původu*, s. 275-277, uvádí extenzivně 44 bibliografických jednotek, z nichž však tři byly tištěny až po roce 1500 (dvě verze tzv. Dodatku k Pasionálu a Usnesení o policejním řádu) a dvě představují ve skutečnosti jednu vydavatelskou jednotku (Bible kutnohorská se znakem a bez znaku).

33) **Dokoupil, Vl.:** *Počátky brněnského knihtisku*, s. 106-107, uvádí celkem 22 bibliografických jednotek, z nichž jedna s největší pravděpodobností vůbec neexistovala (Brantovo Expositio 1488?). Po osmi letech od vydání *Dokoupilových Počátků* (1982) byly ovšem nalezeny ještě dvě gramatiky tištěné v Brně, které je třeba k dosavadním 21 jednotkám připočítat. Nálezovou zprávu podal **Dokoupil, Vl.:** *První tiskaři a některá příbuzná povolání v Brně v 15. století*. In: *Knihtisk v Brně a na Moravě* (red. J. Kubíček), Brno 1987, s. 15-28, zvl. 16-17. **Vobr, J.:** *První brněnská tiskárna (1486-1489)*, In: *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400-1550*. Sv. 2 Brno (ed. K. Chamonikola), Brno 1999, s. 524-535, zvl. 534-535 z těchto dvou nálezů registruje jen jeden (*Dicta puerorum super Donato minore*) a zlomek gramatiky, vycházející z *Doctrinale* Alexandra de Villa Dei a chovaný soukromým sběratelem v Augsburgu, v připojeném soupisu nezahrnuje. Ani s oběma nejnovějšími nálezy však není obraz dnes známé moravské produkce úplný, neboť existují ještě 3 prvotisková vydání z Olomouce (dvě bibliografické jednotky známe z Preinleinovy a jednu z Baumgartenovy živnosti).

Tím se dostáváme k nejzajímavějšímu výsledku získanému statistickou obhlídkou ISTC. Je to podíl jazykově národních prvotisků na celkové produkci v určitém geopolitickém celku: čeština u 34 titulů z území Čech tvoří 87 %, angličtina v původem anglických prvotiscích 58 %, španělština 37 %, francouzština 30 % a němčina 30 %, dále portugalština 27 % a italština 24 %. Tak vysoké frekvenci, jakou mezi domácími prvotisky vykazuje český jazyk, se přičiněním Williama Caxtona poněkud blíží jen projevy angličtiny v Anglii. Běžně se však zamlčuje, že řemeslo za tuto frekvenci zaplatilo svou daň. Kvůli řečové bariéře nebylo totiž pro mezinárodní trh atraktivní a upadlo do izolace, takže ani nemuselo soutěžit s konkurenčním zbožím z ciziny. Důraz na češtinu nebyl pouze důsledkem laicizačních snah husitství či národnostního složení čtenářské obce. Částečnou roli hrál domácí původ tiskařů v Plzni, Praze a Kutné Hoře a hlavně, jak ještě ukážeme, mohlo jít o obrannou reakci výrobců před silným exportem latinsky a německy tištěného zboží z Německa.³⁴⁾ Hypotézu založenou na vymezování tiskařů vůči dovozu mimoděk potvrzuje situace v Brně. Také zde se díky konkurující dovážené „vyšší“ literatuře podstatná část kapacit modifikovala, ale nikoli jazykově, nýbrž žánrově. Brno šedesáti šesti procenty své produkce zaplňovalo mezeru v importu akcidenčními donáty, nástěnnými kalendáři a odpustkovými listy, jež cizí dovozce pouze zatěžovaly a nepřinášely jim žádný větší zisk. S ohledem na zahraniční původ Stahela a Preinleina i jejich širší obchodní kontakty je nasnadě, že bližším jazykem této náhradní produkce se stala latina a němčina.

Už minulé generace knihovědců kladně hodnotily, že na počátku jazykově českého knihtisku nestojí dílo náboženské, jako tomu bylo u tiskáren takřka všech bezprostředně sousedících zemí, nýbrž rytířský román s laicizační a demokratizační tendencí, která se i do budoucna, na rozdíl od nejstaršího knihtisku na Moravě, stává pro české typografy nosnou.³⁵⁾ Pokud však hledáme první česky tištěná originální díla, odhlédnuvše od nástěnných kalendářů je to až Korandův sborník se známým Traktátem o velebné svátosti oltářní (Praha 1493), bránícím husitské učení o eucharistii. Naše vydání Kroniky trojanské někdy po 1476 je nutno v chronologii ostatních tištěných překladů románu Guida de Columny hodnotit jako velmi rané (německy poprvé 1474, holandsky 1479, italsky 1481 a španělsky 1490). Časnost češtiny přitom dobře vynikne srovnáním se vstupem národního jazyka do knihtisku našich sousedů: Poláci získali první polsky tištěnou knihu až roku 1513,³⁶⁾ česká kniha na Moravě nese letopočet 1527 (údajně),³⁷⁾ maďarština se v Maďarsku objevila poprvé 1541³⁸⁾ a slovenština (resp. slovakizovaná čeština) na Slovensku 1581.³⁹⁾

V této souvislosti se naskýtá otázka, kdy čeština vstoupila naopak do zahraničních tiskáren. Pomineme-li Elyanova

- 34) **Hejnic, J.:** *K počátkům českého knihtisku*, LF 104, 1981, s. 102-116, zvl. 116, pravděpodobně poprvé upozornil na eventualitu, že jazykový charakter našeho knihtisku mohl být ovlivňován knižním dovozem.
- 35) **Kopecký, M.:** *Trojanská kronika a její literární hodnoty*, Z kralické tvrže 2, 1968, s. 1-5.
- 36) **Kapeľuš, H.:** *Jeszcze o pierwszej drukowanej ksiazce polskiej*, Rocznik Biblioteki narodowej 1, 1965, s. 243-256 (Raj duszny. Kraków, Florian Ungler 1513).
- 37) **Jungmann IV. 1213 a Knihopis 2120** dle skryté bibliografie v Šturmově Krátkém ozvání 1584 (Dubčanský ze Zdenína a na Habrovanech, Jan: Listové bratřím boleslavským. Prostějov, Kašpar Aorg 1527).
- 38) **Ecsedy, J. V.:** *A regi magyarorszagi nyomdak betűi es díszei 1473-1600*, Budapest 2004, s. 44-52 a obr. na 213-235 (Testamentum novum, hung.: Új Testamentum, Sárvár, János Sylvester 1541).
- 39) **Valach, J.:** *Staré tlačiarne a tlačiarri na Slovensku*, Martin 1987, s. 12, 92-96 (Luther, Martin: Katechismus, to jest Kratičké obsazení a výklad předních článkův víry a náboženství křesťanského. Bardejov, Dávid Gutgesel 1581).

Vratislavská statuta (Wrocław 1475), v jejichž latinském textu jsou tři krátké modlitby vysázeny polsky s výraznými vlivy staročestiny, pak máme na výběr ze dvou počínů dokončených těsně před koncem roku 1506. Prvním, zcela nepochybným byla Liechtensteinova Bible benátská (Venezia 1506), a druhý může představovat minuce Konrada von Nürnberg (Konrada Tocklera) na rok 1507 (Nürnberg? 1506?). O tomto jednorázovém dosud panovalo mínění, že vznikl v Plzni prací Mikuláše Bakaláře a že norimberský tiskař Hieronymus Höltzel byl zde pouhým nakladatelem. Typologický rozbor písma však naznačuje závěr zcela opačný, nehledě na skutečnost, že právě z Höltzelovy dílny vyšla i německá verze této minuce.⁴⁰⁾ Roku 1513 se první jazykově české (respektive vícejazyčné) dílo objevilo ve Vídni. Roku 1514 přistoupilo Lipsko, 1546 Wittenberk, 1554 Magdeburk, 1558 polské Samotuly atd. Na východ od Slovenska se kontakty navazovaly opožděně a řídko. Pravděpodobně nejstarší jazykové bohemikum porízené ve východní Evropě představuje knížka haličského misionáře Maxmiliána Antonína Vratislava z Mitrovic. Nazývá se Divotvorný řeholního kněžstva patriarcha S. Caietanus (Lviv 1693).

S jazykovou stránkou textů se pojila volba tiskového písma. Tak jako národnějazyčné texty ve Francii, Anglii, Belgii, Nizozemí a Německu byla i většina jazykově českých písemností sázena gotickou bastardou, která se naopak vůbec neujala u Poláků, kde Florian Ungler k tištěné reprodukci vůbec prvního souvislého polskojazyčného textu užil 1513 gotikoantikvu. Bastarda se u nás vyskytovala zhruba od počátku 15. století jako rukopisné písmo nahrazující v jazykově české náboženské literatuře gotická písma geneticky starší.⁴¹⁾ Tento v Čechách svébytný a tradicí podporovaný stav narušil ponejprv, ale bez odezvy kočovný tiskař Johann Alacraw. Nemaje jiné písmo, pasovskou rotundu bez akcentů vytiskl ve Vimperku vedle dvou latinských děl i českou minuci Vavřince z Rokycan na rok 1485. Pronikavější následky měla až infiltrace německého švabachu. Toto novogotické písmo nejprve přichází od 1492 u českojazyčné sazby pražského Tiskaře Korandy a pak od 1498 s totožným využitím u Mikuláše Bakaláře (pozoruhodnou náhodou byl 1492 švabach užit poprvé i v Polsku, avšak jako písmo německých textů).⁴²⁾ V Mikulově se o premiéru postarala 1526 Hubmaierova officína, spravovaná curyšským tiskařem Simprechem Froschauerem. Švabach tak na Moravě vystřídal goticko-humanistickou rotundu a v Čechách tou dobou ukončil život domácí verze bastardy. Výrazný podíl na této infiltraci, která naši typografii definitivně postavila pod vliv německy mluvících zemí, měly jistě i raně renesanční „vzorové“ publikace sázené česky švabachem u norimberských tiskařů Hieronyma Höltzela,

- 40) **Bohatcová, M. (rec.):** *Mikuláš Bakalár Stetina. Štúdie a materiály*, LF 90, 1967, s. 420-424, zvl. 421.
- 41) **Spunar, P.:** *Geneze české bastardy a její vztah k českým prvotiskům*, LF 78, 1955, s. 34-51.
- 42) **Juda, M.:** *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku*, Lublin 2001, s. 111 (Jakub Karweyse v Malborku).
- 43) **Bohatcová, M.:** *Die Anfänge der typographischen Zusammenarbeit zwischen Nürnberg und Böhmen*, Gutenberg-Jahrbuch 1976, s. 147-155.

Friedricha Peypuse, Johanna Stuchse či Adama Dyona.⁴³⁾ Spolu s frakturou (poprvé u nás 1540) se švabach stal až do prosazení antikvy počátkem 19. století monopolním písmem jazykově českých textů. Je pochopitelné, že vliv německy mluvících zemí nezůstal omezen jen na písmařskou kulturu (o rozvoji českého knihtisku bez jejich písmařské kultury lze jen spekulovat). Ku prospěchu našeho vývoje zasáhl také morfologii dekoru a knižní ilustraci. Paralelně se projevil ve vydavatelských plánech tuzemských tiskáren a na frekvenci překladů, které i negermánskou literaturu, pokud mohly, zčešťovaly přes němčinu.

Ptáme-li se v souvislosti s českými texty na sazbu domácích latinskojazyčných inkunábulí, pak zjistíme úzus zcela opačný. Tak jako v Polsku díky Tiskaři Sermones papeže Lva I.⁴⁴⁾ i u latinských prvotisků z Plzně – ovšem vyjma Statut 1476 a hlavních částí Missale Pragense 1479, které jsou tradicionalisticky reprodukovány bastardou, – přichází textura, obvyklá už dříve pro rukopisný záznam latiny. Tisková textura se vyznačuje pilovitým (lomeným) okrajem svislé linie majuskulí. Kneidl tento kresebný rys vystopoval v bamberské dílně Albrechta Pfistera, a poněvadž lomení označil za jev raný a v německém písmařství ještě omezený, nabídl hypotézu o učňovských letech plzeňského Tiskaře u učitele Pfistera.⁴⁵⁾ Vedle textury se k sazbě cizojazyčných textů užívala také obrazem rozměrná a dobře čitelná rotunda. Stejně jako do Polska⁴⁶⁾ i k nám rotundu uvedli cizí tiskaři. Zatímco Alacraw se ve Vimperku zdržel jen krátce (1484), v Brně se dva řezy rotundy Ratdoltova typu staly od 1486 textovým písmem všech tamních prvotisků, jejichž jazykem byla latina a okrajově němčina. S Preinleinem pak rotunda přešla do Olomouce, kde ji získal Konrad Baumgarten, působící návazně ve Vratislavi a Frankfurtu nad Odrou. Zde toto staré písmo dosloužilo během 20. let 16. století u Johanna Hanaua.⁴⁷⁾

Jiná nežli výše uvedená latinská tisková písma se během půlstoletí inkunábulí v Čechách ani na Moravě nevyskytla: hebrejský knihtisk, jehož počátky jsou kladeny do Říma 1469-1472, se však v pražském ghetu s vlastním písmovým repertoárem ocitl přesto poměrně brzy (1512), zejména bereme-li ohled na Francii (1508), Německo (1511) nebo Polsko (1529/1530). Jakmile v Benátkách povstala tisková varianta řeckého písma, texty se od 1476 nereprodukovaly kovořezem či xylograficky, nýbrž pohyblivými typy. Roku 1507 nachází řecký knihtisk uplatnění ve Francii, v Německu (1516), Polsku (1524) a jinde. Ačkoli byla řečtina mezi českými humanisty první poloviny 16. století eventuálním jazykem písemné korespondence (Matouš Collinus z Chotěřiny, Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic, Matěj Korambus, Václav Písecký), tiskové písmo do Čech proniklo opožděně, a to pouze pro záznam citátů vložených do latinského textu (poprvé Jan Kantor Had 1546). Celoevropsky méně

44) **Juda, M.:** *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku*, s. 80-81.

45) **Kneidl, P.:** *Kronika trojanská a nejstarší prvotisky vytištěné v Čechách*, s. 172-178 a 180-181. Poněvadž však **Juda, M.:** *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku*, s. 65-77 shromáždila dostatek důkazů o tom, že lomené okraje jsou charakteristické též pro nizozemskou texturu v Polsku působícího Tiskaře Sermones papeže Lva I. ca 1473, bude třeba s Kneidlovou hypotézou pracovat opatrně.

46) **Juda, M.:** *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku*, s. 111.

47) **Vobr, J.:** *První brněnská tiskárna*, s. 528.

významný a ojedinělejší hlaholský knihtisk má kolébku v Benátkách 1483. Výskyt hlaholských pasáží, tištěných ovšem z hloubky mědirytem, vyvolaly u nás až badatelské potřeby národního obrození. Počátky cyrilského knihtisku spadají do krakovské dílny Sebalda Feiela (Szwajpolta Fiola) roku 1491. Poměrně brzy poté se v Praze usadil běloruský lékař, překladatel, dřevorezáč a příležitostný tiskař Franzisk Heorhij Skoryna. Během 1517-1519 tu provozoval pátou cyrilskou tiskárnu v Evropě. Zatímco však hebrejský knihtisk fungoval v české metropoli od 1512 víceméně kontinuálně, posilován od 1602 a 1754 výrobou na Moravě, řecký knihtisk měl jen krajně doplňkový ráz a cyrilský po Skorynově odchodu zanikl docela.

IV.

Bibliografický materiál shromážděný v ISTC je možno orientačně klasifikovat též z hlediska žánrů. Z provedené klasifikace vyplývá, že obsahové zaměření přinejmenším poloviny všech evropských prvotisků souviselo s liturgií, teologií a náboženskou výchovou. Zbýlých 30 % připadá tištěným dílům antických autorů a nově vznikající renesanční světské literatuře, 10 % tvoří právnícké spisy a 10 % díla naukové povahy.

Nejvydávanějším autorem prvotisků byl gramatik 4. století Aelius Donatus, jehož nerozsáhlé školní texty, kolující mezi žáky až do roztrhání, jsou dochovány asi ve 400 úplných či fragmentárních edicích (mnoho z nich se ovšem liší jen nepatrně počtem řádků). Po těchto donátech následují francouzský didaktický básník 12. století Alexander de Villa Dei (před rokem 1500 známe asi 370 různých vydání), římský filozof a řečník 1. století př. Kr. Marcus Tullius Cicero (asi 333 různých vydání), filozofové a teologové Albertus Magnus z 13. století (210), S. Bonaventura z 13. století (205) a S. Aurelius Augustinus z 4.-5. století (200), císař Justinian z 6. století (200), právník 14. století Bartolus de Saxoferrato (194), římský básník 1. století př. Kr. Publius Vergilius Maro (180), řecký polyhistor 4. století př. Kr. Aristoteles (178), francouzský církevní politik 14.-15. století Johannes Gerson (168) a italský hagiograf 13. století Jacobus de Voragine (167) aj.

Počtu nerozsáhlých spotřebních donátů se dle očekávání nevyrovnalo množství výrobně náročných Biblí, ale drobnějších modlitebních hodinek (asi 400 vydání), jimž konkurovaly komerčně vděčně minuce. Silně frekventovanou příručkou byl rovněž misál (asi 210 diecézních a více než 90 římských). Bible dosáhla asi 130 kompletních vydání (99 latinsky, 15 německy, 12 italsky, 2 francouzsky, 2 česky a 1 katalánsky). Vedle těchto výrazně zastoupených okruhů vznikaly ovšem i edice podílející se na celospolečenském zakotvení raně renesančních a humanistických ideálů, např. Francesco Petrarca (asi 90 vydání), Giovanni Boccaccio (80) či Dante Alighieri (30).

Budeme-li hodnotit produkci pouze našich sousedů vyjma typografické velmoci Německa, zjistíme, že drtivá převaha polské i té, kterou slovenští inkunábulisté bona fide kladou do Bratislavy, má také nábožensky výchovný a liturgický ráz. Týmž nasměrováním se modelu obvyklému pro druhou polovinu 15. století nevzdalují ani Čechy (46 %), ani Morava (48 %). Čeští tiskaři s ohledem na bohatou písářskou a překladatelskou tradici neopomenuli rozšířit Bibli a její části, a to – ve srovnání s cizinou – nikterak opožděně (německý překlad Vulgáty vydán poprvé 1466, italsky 1471, katalánsky 1478, hebrejsky 1488, česky 1488 a 1489, francouzsky ca 1498, mimo jiné v angličtině až 1535 verze nekatolická a 1582 vulgátní). Zatímco německy tištěná Bible se do konce 15. století dočkala ještě čtrnácti reedicí a italská deseti, české tiskárny vyprodukovaly dvě vydání (neilustrované v Praze a ilustrované v Kutné Hoře) a Francouzi jedině. Takzvaná Bible pražská 1488 je zároveň první slovanskou tištěnou Biblií vůbec (kupříkladu

v Polsku byl první, totiž katolický překlad do národního jazyka šířen až scharffenbergskou tiskárnou v Krakově 1561, kalvinistický překlad sázeli v privátní brestské tiskárně Mikołaje Radziwiłła 1563, církevně slovanská verze přichází v ukrajinském Ostrogu 1580-1581). Za první tisk Nového zákona bývá považována latinská verze po roce 1476 (Louvain) a francouzská okolo 1476 (Lyon). Zhruba v téže době přicházejí i Čechy se třemi raritně ranými jazykově českými tisky. Dva překlady zveřejnil Tiskař Arnoštových Statut (Plzeň? po 1476) a třetí, ilustrovaný byl tištěn u Tiskaře Pražské bible (Praha 1497-1498). První tisky samostatného Starého zákona vyšly ve Francii francouzsky během 70. let 15. století, na území Německa v němčině 1523, ale česky u nás až v polovině 20. století (české znění Pentateuchu bylo publikováno 1541 v Norimberku).

První úplné misály se rozmnožovaly knihtiskem od poloviny 70. let 15. století v Itálii. Nejstarší missale plenarium tištěné na sever od Alp, a to 1479 pro pražskou diecézi, je opět prací plzeňské dílny Tiskaře Arnoštových Statut. Teprve poté přicházejí tisky misálů ve Francii (1481), Polsku (1483), Švédsku (ca 1484), Španělsku (1485) nebo v Anglii (1498). Poněvadž z Maďarska knihtisk po roce 1480 vymizel, prestiž a styky brněnských prototypografů Stahela a Preinleina mohou být těmi důvody, proč byl Ostříhomský misál zadán 1491 cizí (uherskou) diecézí právě do Brna a nikoli kupříkladu dílnám italským (do Čech obdobný typ zahraniční zakázky ani v 15. století ani později nikdy nepřišel). Plzeňským i brněnským počinem mohla být založena tradice domácí výroby liturgické literatury, leč knihtisk u nás neslil tak rychle, aby se stačil vyrovnávat s expanzí specializovaných zahraničních dílen, a v Brně během 1499-1601 dokonce zanikl. Proto se obě domácí diecéze, pražská i olomoucká, dle soudobé praxe s objednávkami obracely do ciziny.⁴⁸⁾ Po roce 1479 byla první mešní kniha, tentokrát už jako Missale Romanum, v Čechách tištěna až roku 1690, na Moravě 1712. V prověřených zahraničních dílnách, jež si obchodní kontakty úzkostlivě pěstovaly na úkor kapacitně slabších a také dražších tiskáren, vznikala na objednávku i další liturgická literatura, kupříkladu breviáře.⁴⁹⁾ Až do zlomové aktivity pražského arcibiskupa Maurice Gustava hraběte z Manderscheidu, který poprvé promulgoval Breviarium Romanum (Wien-Praha-Terst 1757), byla na domácím teritoriu tištěna pouze officia pro řádová společenství premonstrátů (Louka u Znojma 1597) a benediktinů (Praha 1685).

V nenáboženské části žánrového terénu našich zemí nalzáme mezi českou a moravskou větví knihtisku tři shody a tři asymetrie. První nerovnoměrnost postihuje

48) **Weale, W. H. J.:** *Bibliographia liturgica. Catalogus missalium ritus latini ab anno 1474 impressorum. ... iterum edidit H. Bohatta*, London 1928 (repr. Stuttgart 1990) eviduje tiskaře misálů pro pražskou diecézi takto: Johann Sensenschmidta Heinrich Petzensteiner (Bamberg 1489), Konrad Kachelofen (Leipzig 1497 a 1498), Georg Stuchs (Nürnberg 1498, 1503, 1508), Peter Liechtenstein (Venezia 1507) a Melchior Lotter st. (Leipzig 1522). Pro olomouckou diecézi připravili misál Johann Sensenschmidt (Bamberg 1488), Georg Stuchs (Nürnberg 1499) a Johann Winterburger (Wien 1505).

49) **Bohatta, H.:** *Liturgische Bibliographie des XV. Jahrhunderts mit Ausnahme der Missale und Livres d'heures*, Hildesheim 1960 a **Bohatta, H.:** *Bibliographie der Breviere 1501-1850*, Stuttgart 1963 evidují nejstarší Breviarium Olomoucence z Benátek 1484 (společníci Andreas Corvus, Martinus Burciensis, Konrad Stahel) a z Vídně 1517 (Johann Singriener). První Breviarium Pragense (Nürnberg 1492) vyšlo z dílny osvědčeného Georga Stuchse, který 1502 a 1509 pořídil ještě nová vydání. Na ně navázal Peter Liechtenstein v Benátkách 1517.

školní donáty. Zatímco do tiskáren v Čechách je po Pekkově nevýznamné premiéře⁵⁰ trvale uvedl až Jiří Melantrich z Aventinu roku 1560, v Brně byly zhruba od 1486 hned za literaturou nábožensky vzdělavatelskou a odpustkovými listy druhou nejrozšířenější ediční kategorií (24%). Zmíněné odpustkové listy jakožto významný instrument katolické církve spadají ostatně do další asymetrické skupiny. Ta na Moravě, která zůstala věrna Římu, tvoří 16% z dnes známé produkce, kdežto čeští tiskaři, pracující pro převážně utrakvistické publikum, indulgence programově nešířili vůbec.

Třetí nerovnoměrnost se týká projevů krásné literatury. Důrazem na ni vynikají více Čechy (23%) nežli Morava (4%). Vedle středověkého apokryfu, kroniky, legendy a lucidáře vystupují v Čechách zvláště poučně dva beletristické žánry, které evropský knihtisk šířil poměrně záhy, a to bajka a cestopis. Latinské prvotisky Ezopova života i Fabulí existují za hranicemi od počátku 70. let. Bajky se v překladech do národních jazyků šířily taktéž brzo: německy poprvé tiskem 1477/78, řecky ca 1478, anglicky 1484, česky 1488? či francouzsky ca 1493. Poněvadž český překlad, o němž jsme se již zmínili, je znám jen dvěma listy s neobratně natištěnými dřevorezy a poněvadž povědomí o něm neměli už ani čeští humanisté, lze si oprávněně klást otázku, není-li torzo jen zázračně zachovaným zkušebním nátiskem. Po této prvotině až do vydání nového překladu v takřčeném Prostějovském sborníku (1556-1557) ezopské bajky ze zorného pole našich tiskařů zmizely. Je zajímavé, že formou reedice se k žánru stávali vstřícněji tiskaři moravští nežli čeští, kteří po pražském prvotisku 1488? žánr resuscitovali až 1696. První tištěné cestopisy počaly vycházet v Norimberku také během 70. let. Nejstarší projevy tohoto žánru reprezentují v Čechách tři překladové tisky Mikuláše Bakaláře (Plzeň 1498, ca 1506 a 1510) a na Moravě nedochované vydání překladu z Lodovica Varthemy (1559). První původní dílo představuje Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta od Martina Kabátníka (Litomyšl 1539 a 1542). Přestože náš knihtisk zpopularizoval cestopis poměrně brzy, v rukopise zůstalo ležet, nikoli ovšem kvůli nezájmu čtenářů, několik literárně cenných prací, jejichž tištěné verze se k širším vrstvám dostaly teprve relativně nedávno. Jmenujme alespoň překlad Polova Milionu, který se do kontextu české literatury včlenil kolem roku 1400 (šlo o jeden z prvních překladů do národního jazyka a do slovanského vůbec), ale tiskem byl publikován teprve 1902. Stejný osud stihl takzvaný Deník panoše Jaroslava popisující návštěvu Francie 1464 (vydal František Palacký 1827).

Kontinuita mezi rukopisně šířenou středověkou literaturou a prvotisky nebyla tedy navzdory zahraniční praxi udržována důsledně, neboť domácí dílny s výjimkou

50) **Boldan, K.:** *Dva neznámé plzeňské tisky Jana Pekka*. In: *Minulostí západočeského kraje* 40, Ústí nad Labem 2005, s. 93-104, zvl. 98-101 podává nálezovou zprávu o dosud neznámém, neúplně zachovaném latinském donátu tištěném ve 20. letech 16. století u plzeňského Hanse Pekka. **Ising, E.:** *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa*, Berlin 1970, s. 277 registruje latinsko-česko-německý donát přepracovaný Heinrichem Glareanem a vytištěný Johannem Guldenmundem v Norimberku ca 1540 (dle VD 16 D 2326 se tak stalo buď 1535?, anebo 1558?). **Beránek, K.:** *Tiskařská privilegia České dvorské kanceláře v Státním ústředním archivu v Praze*, StK 12-13, Praha 1977-1978, s. 69-104, zvl. 75 cituje privilegium pro Jana Kantora Hada, v němž je roku 1549 povolen tisk donátu, dnes však neznámého.

Bakalářovy větší část české tvorby, ať už původní či překladové, ignorovaly. Ptáme-li se kupříkladu na knihtiskem opomíjené reformní traktáty Jana Husa, Petra Chelčického či Tomáše Štítného,⁵¹⁾ lze ideové důvody připustit nanejvýše ještě v katolické Plzni, nikoli však u řemeslníků pražských, napojených na utrakvistickou univerzitu. Ze všech žánrů snad nejvíce postrádáme exemplum, denně potřebné pro tvorbu kazatelských promluv i k zábavně naučnému čtení. Kupříkladu sbírka *Gesta Romanorum*, která v latinských, německých a českých rukopisných verzích kolovala už od 14. století, byla u nás česky v úplnosti knihtiskem publikována až roku 1895 (nejstarší, a to latinský tisk pochází z Kolína nad Rýnem ca 1473, tisk holandského překladu poprvé 1481, německého 1489, francouzského ca 1508, polského 1540). Absenci domácích tisků exemplum musel v 15. století nutně vyvažovat vysoký počet domácích opisů a import zahraničních tisků (Aegidius Aurifaber, Bernardinus de Bustis, Johannes Herolt či Vincentius Bellovacensis).

Samostatným problémem je nově vznikající renesanční a humanistická literatura, k jejíž hlubší recepci (stejně jako k přijetí jednolistového zpravodajství) nebyly naše tiskárny na sklonku 15. století myšlenkově ještě připraveny a domácími intelektuálními kruhy ani motivovány. Zjevné kontakty brněnských tiskařů na biskupa Stanislava Thurza, administrátora Jana Filipce a budínského nakladatele Theobalda Fegera jakož i manýry humanistické poetiky v rámcových částech (úvodní verše v *Somnia Danielis* 1495? a dedikace v Olomouckém žaltáři 1499) svědčí však přece jen o jistém náskoku Brna před Prahou. Poněvadž univerzita v Praze humanistická studia tou dobou ještě nepěstovala, mistři mohli tiskařům poskytovat nanejvýše dobře placené kalendářové výpočty pro veneseckí. O průniku spisovatelско-pedagogických aktivit a černého řemesla, který nastal už během 90. let kupříkladu mezi vídeňským Johannem Winterburgerem a literárně činným Konradem Celtisem,⁵²⁾ máme první indicie až v souvislosti s Tiskárnou severinskososořskou během 20. a 30. let 16. století.

Díky kulturní izolaci pohusitských Čech se tak objevil jen tisk dvou humanistických epištol (dopisů) italského novoplatonika Marsilia Ficina O tom, co mají všelijací lidé činiti (Praha ca 1500).⁵³⁾ Už od časů Dobrovského se zčeštění latinské Kobergerovy předlohy přisuzuje Viktorinu Kornelovi ze Všehrd, nebo Řehořovi Hrubému z Jelení. Hypoteticky vzato, katolická Plzeň mohla být vstřícná mimo jiné k České historii od Pia II., která se poprvé objevila 1475 latinsky v Římě a pak v četných reedicích kolovala až do 17. století. Do češtiny byla přeložena několikrát: roku 1487, ale tehdy ještě bez zájmu tiskařů, a později v knižním vydání 1510 a 1585

51) Husovy spisy (dva drobné traktáty) byly poprvé tištěny Pavlem Olivetským v Litomyšli 1509 a 1510, Chelčický vyšel díky pražské Severinské tiskárně poprvé 1521 (*Siet viery*) a Štítný počal být editován dokonce až po polovině 19. století.

52) Langer, E. – Dolch, W. (edd.): *Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts. Bd. I/1 (Trient-Wien-Schrattenthal)*, Wien 1913, s. 15-19.

53) Kopecký, M.: *Literárněhistorický význam našich prvotisků*, s. 86 vedle Ficinova dopisuvzpomíná ještě, otištění českého překladu latinského listu Giana Francesca Poggia Braccioliniho *Leonardovi Brunovi z Arezza v Pasionálu z r. 1495*. Tento list však ve skutečnosti nemá s Pasionálem 1495 nic společného, neboť přichází až v jeho sborníkovém Dodatku, který byl tištěn ve třech verzích současně 1495 („jenský“ dodatek), anebo těsně poté („herrnhutský“ a „žitavský“ dodatek). Blíže viz též pozn. 32.

(zde s interpolovanou utrakvistickou kronikou Martina Kuthena). Obdobné zpoždění zaznamenáváme u Boccacciova Decameronu. Po jeho prvním, latinském úplném vydání ve Florencii ca 1470 následovaly v rychlém sledu tištěné překlady (německý ca 1473, francouzský 1485, španělský 1496, italský 1504). Koncem 15. století přeložil Hynek z Poděbrad jedenáct Boccacciových eroticky laděných novel, ale ty cestu k rigorózně laděným utrakvistickým tiskařům nenašly a publikovány byly z takřečeného Neuberského rukopisu až roku 1950. Odhlédneme-li také od několika méně kontroverzních novel, které na počátku 16. století zčeštil Mikuláš Konáč, pak první tištěný překlad Decameronu jsme získali teprve 1885.⁵⁴⁾ Jiným potvrzením toho, jak kvalitní rukopisy cestu k tiskařům vůbec nenašly, mohou být překladatelské aktivity Řehoře Hrubého z Jelení. Jsou soustředěny do několika objemných sborníků (Národní knihovna v Praze sign. XVII D 38 a XVII H 13). Prvně jmenovaný obsahuje mimo jiné nejstarší znění Erasmovy Chvály bláznovství (latinsky tiskem 1509) v národním jazyce (česky asi 1511, opis do sborníku 1513).⁵⁵⁾ Ačkoli překlady Řehoře Hrubého spadají až do druhého decenia 16. století, kdy Mikuláš Bakalář nebyl asi mezi živými, stárnoucí Tiskař Pražské bible už větší zakázky nepřijímal a zbývající oficíny si na tak rozsáhlé texty netroufaly, pořád tu ještě vytušíme trvající neschopnost domácího vydavatele i řemeslníka reagovat na potenciální bestsellery.

Vedle výše zmíněných rozdílů mezi žánrovou charakteristikou původem českých a moravských prvotisků je třeba zároveň obrátit pozornost k jevům, v nichž se obě větve knihtisku reagujícího na německý import příliš neliší. První shodu zaznamenáváme u poměrně silného akcentu na minuční almanachy, které – pokud nebyly sestaveny přímo na objednávku – se kvůli geograficky omezené platnosti výpočtů z Německa nedovážely (Čechy 23 %, Morava 16 %). Tento důraz nás spojoval s vídeňským Johannem Winterburgerem a vlastně i s obecným evropským trendem, poněvadž zájem tiskařů o efemérní zboží nerefletoval jen vysokou poptávkou, ale též vlastní charakter řemesla, v němž se právě u kalendářových jednolistů schopnost multiplikace zúročila nejsilněji. Znovu je však třeba zdůraznit, že minuce z Vimperku a Prahy byly tištěny toliko česky, zatímco brněnské latinsky a německy, čímž se stejně jako latinské donáty a odpustkové listy profláčily rovněž k zákazníkům ve Slezsku, Uhrách a Rakousku, kde řemeslo tou dobou skomíralo, anebo neexistovalo vůbec.⁵⁶⁾ Druhá shoda se týká titulů z oblasti práva, které je u nás ve srovnání s cizinou zastoupeno vcelku nevýrazně (Čechy 8 %, Morava 4 %), poněvadž domácí potřeby zde naopak plně pokrýval dovoz zahraničních edicí.

54) Kolár, J.: *Vztah české literatury 14.-16. století k italské kultuře humanismu a renesance*, Slavia 52, 1983, s. 24-34.

55) Šmahel, Fr.: *Mezi středověkem a renesancí*, Praha 2002, s. 341 nesprávně uvádí, že „český překlad Chvály bláznovství vyšel knižně v Praze již roku 1511, dva roky po prvním pařížském vydání“ (ve skutečnosti však byl překlad Hrubého poprvé tištěn až roku 1864). Šmahelův omyl se pravděpodobně zakládá na starší chybě v Pražák, E.: *Řehoř Hrubý z Jelení*, Praha 1964, s. 45.

56) Geldner, F.: *Die deutschen Inkunabeldrucker. Ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts nach Druckorten. Bd. 1 Das deutsche Sprachgebiet, Bd. 2 Die fremde Sprachgebiete*, Stuttgart 1968-1970 sumarizuje stav knihtisku během 15. století takto: Vídeň [1461?], 1482-1486, 1492-; Budapešť 1473, 1539-; Krakov 1473, [1486], 1491, 1503-; Vratislav 1475-1483, 1503-; Bratislava [1477-1480], 1594, 1609-.

Třetí shodu mezi edičním programem českých a moravských tiskařů tvoří flagrantní absence odborné literatury. Domníváme se, že toto vakuum nenastalo tentokrát ani tak kvůli importu či dokonce slabému zájmu čtenářů jako spíše z chudosti domácí naukové sféry. Nedostatek produkce, zapříčiněný setrvale nevýznamným počtem autorů a upřednostňováním zahraničních tiskáren, zůstal průvodním jevem také budoucího vývoje. Základní a přitom spojitě důvody, proč hrstka domácích vědců zveřejňovala svá díla německy nebo latinsky v Německu, spatřujeme ve snaze proniknout prostřednictvím kvalitnějších výrobců i spolehlivějšího trhu k širšímu učeneckému fóru.

Vyjma veršovaného popisu evropských léčivých pramenů od Hanse Folze (Brno 1495) neposkytuje česká a moravská prvotisková éra žádná jiná svědectví. Nenačázíme tak kupříkladu architekturu, kde je nejstarším tištěným dílem starověký traktát Marca Vitruvia Pollia nazvaný *De architectura libri decem* (Roma 1486/87), u nás publikovaný až 1953. Jeden z prvních titulů tohoto oboru byl pořízen v rudolfínské Praze (příručka Gabriela Krammera 1606). Chybí též přírodní vědy (matematika, fyzika, geometrie), které do edičního modelu počaly vstupovat rovněž v předbělohorských Čechách, leč převážně jen formou z němčiny přeložených učebnic o počtářství či zeměměřičství. Připomeňme, že poznatky z geologie a mineralogie se v cizině šířily knihtiskem od 70. let 15. století, ale nikoli u nás, kde první vědecké dílo publikoval latinsky až Ignác Born 1772-1775. O málo uspokojivější situace panuje v oborech hornictví a metalurgie. Nejstarší zahraniční práce nese v roce 1500 a první vydání nejstaršího domácího díla, německé příručky Lazara Erckera von Schreckenfels, je datováno v Praze 1574. Úplný český překlad Brunschwigova *Destillierbuchu* (poprvé německy 1500) publikoval na Moravě usazený norimberský tiskař Jan Günther roku 1559.

Od 70. let 15. století byly na trhu též zahraniční traktáty o hudbě. Slibný počátek tohoto oboru je spjat se jménem jindřichohradeckého humanisty Václava Filomata, jehož latinský traktát byl poprvé zveřejněn 1512 ve Vídni a pak do 30. let 16. století ještě několikrát v Německu. Poněvadž u nás k novému vydání nedošlo, za nejstarší příspěvek k tomuto žánru se pokládá českojazyčné naučení o sborovém zpěvu vydané pod pseudonymem Jana Josquina (Jan Boleslavský?) snad v Olomouci roku 1551. O sedm let později byla teorie zpěvu rozmnožena ještě počinem Jana Blahoslava. Poté nehluboká tradice domácí literatury o hudbě až do počátku 19. století zanikla.

Nejstarší herbář byl tištěn v Římě a je dnes kladen do let 1483-1484. Zhruba do téže doby (1484) spadá textem odlišná mohučská edice Petera Schöffera st. Oba tituly byly sepsány latinsky a jsou bohatě ilustrovány. Bratrský lékař Jan Černý s pomocí souvěrce Mikuláše Klauďyána vydal naši prvotinu 1517 sice v Norimberku, ale česky. Tím předstihl polské sousedy, jejichž nejstarší polskojazyčný herbář vyšel až roku 1534. Z dalšího vývoje jsme si zvykli vyzvedávat pražská vydání Mattioliho *Herbáře* (1562 český překlad Tadeáše Hájka z Hájku, 1563 německý od Jiřího Handsche a 1596 česká verze Adama Hubera z Reisenpachu). Aníž bychom chtěli popírat nepřehlédnutelné kvality zde shromážděného textového a ilustračního materiálu, nelze přehlédnout, že během 16. století zcela srovnatelné aktivity vyvíjely běžně i ostatní národy a že vysoké ohodnocení českých badatelů tu plyne vlastně z nostalgie nad pobělohorským vývojem, který už žádné tištěné herbáře nepřinesl (tradici v duchu vynikajícího eichstädtského Hortu 1613 u nás obnovil nedokončeným pokusem o latinské zpracování české květeny František Vilibald Schmidt 1793-1794).

Přestože nejstarší lékařsky specializovaný (balneologický) traktát vyšel u nás v Brně už 1495, nemálo odborných titulů z pera domácích učenců (a to mimo jiné právě o lázeňství) bylo později publikováno latinsky v cizině. Domácím tiskárnám

během 16. století naopak zůstalo až na výjimky vyhrazeno rozšiřování jazykově českých osvětově působících příruček. Byly to různé rady k životosprávě, porodnictví, proti moru, anebo o pouštění žilou – vesměs vše opět závislé na německých předlohách. Lékařská odborná literatura se u nás počala tisknout od 40. let 17. století, a to stejně jako u matematiky či geometrie zejména formou latinských univerzitních disertací. Z literatury o koních dokázaly naše tiskárny zprostředkovat jako knížku lidového čtení pouze Lékařství koňská, sepsaná německým podkoním Albrechtem. Jeho veterinární naučení se venku tisklo zhruba od 1485, ale k nám ho uvedl teprve 1527 Hans Peck, v Plzni usazený Němec. Je-li dnešní bibliografická znalost kuchařek úplná, nejstarší tištěný návod tohoto druhu jsme získali šedesát let od prvního receptáře vydaného v Římě, tedy roku 1535 (toto české Kuchařství pak bylo přeloženo do polštiny a zveřejněno krakovským Hieronimem Wietorem jako nejstarší tištěný projev žánru v Polsku). Obdobná nejistota panuje okolo chiromantických příruček, rozšiřovaných za hranicemi od poloviny 70. let 15. století formou blokové knihy. V Čechách je nejstarší tisk zachycen prostřednictvím sekundárního pramene ovšem až kolem roku 1598.

Dosavadní knihověda vydavatelskou praxi tiskařů a jejich literárních rádců nikdy nehodnotila, nýbrž pouze popisovala, a to navíc ještě bez zřetele k zahraničnímu vývoji, takže otázku po důvodech selekce edičního modelu si žádný dějepisec ještě nepoložil. Jsme toho názoru, že odpověď hledanou jen v obecné charakteristice pohusitské společnosti je konečně už nutno rozšířit také o aspekty, které zohlední knihtisk samotný a jeho nejbližší kontext. Tak přijdeme k několika limitům. O nedostatečném autorském, literárně editorském a překladatelském zázemí už byla řeč. Další omezení pramenilo přímo u samotných společenských elit, mecenášů a čtenářsky ustrnulé utrakvistické obce, neboť nic z tohoto spektra nevytvářelo žádoucí tlak na tiskárny. Hlavní klíč pak spočívá v silném výrobním a obchodním potenciálu německy mluvících zemí, jejichž kulturní vývoz vlastně nedovoloval řemeslu východních krajín plně se rozvinout. O nákladech domácích prvotisků žádné písemné zmínky neexistují. Opřeme-li se však alespoň o množství dochovaných exemplářů, ukáže se, že naši nejstarší výrobci pravděpodobně nepřekračovali 100 výtisků a jejich nástupci koncem století asi 200 výtisků. Ve srovnání s Německem by pak tyto počty nehrály takřka žádnou roli.⁵⁷⁾ Vedle nedostatečné schopnosti konkurovat zde totiž musíme počítat i s malou ochotou a obavami tiskařů pouštět se do živnostenských rizik, která u našich západních sousedů již běžně přejímali privátně podnikající nakladatelé, vyčlenění ze zaměstnanec-kého svazku tiskáren (u nás se profese samostatných nakladatelů vyvinula zoufale pozdě až během 18. století). Nejen na Moravě, ale také v Čechách 15. století byla síť tiskáren

57) Dle evidence **Emmy Urbánkové** (viz pozn. 15) si obrázek o světovém dochování prvotisků z Plzně, Prahy a Kutné Hory můžeme udělat takto: Arnoštova Statuta z Plzně 1476 (3 exempláře), Agenda Pragensis z Plzně ca 1476-1479 (3), Trojanská kronika z Plzně po 1476 (3), Missale ecclesiae Pragensis z Plzně 1479 (7), Bible pražská z Prahy 1488 (86), Bible kutnohorská z Kutné Hory 1489 (45), ilustrovaný Pasionál z Prahy 1495 (22). Dle evidence **Vladislava Dokoupila** (viz pozn. 21) se kupříkladu Agenda Olomucensis z Brna 1486 dochovala na světě 3 výtisky, Psalterium Olomucense z Brna 1499 (3) a Thuróczo Chronica Hungarorum z Brna 20. III. 1488 (68). Jak vyplývá z poznatků **ISTC** (viz pozn. 7), časově paralelní edice Thuróczo Chroniky u Erharda Ratdolta 3. VII. 1488 je dnes však známa 90 výtisky. Pro srovnání dále uvádíme, že Kobergerova německá Bible z Norimberku 1483, jejíž obrazový aparát se stal předlohou Bible kutnohorské, existuje dodnes v 204 exemplářích, německá verze famózní Schedelovy Liberchronicarum z Norimberka 12. VII. 1493 (235) a latinská verze z 23. XII. 1493 (731).

příliš řídká a délka jejich fungování natolik krátká či přerušovaná, že reedice nepřicházely téměř v úvahu a souhrnná nabídka nikdy nepokryla všechny čtenářské zájmy. Z toho, co bylo výše řečeno, vyplývá, že i přes zjevné apologie našich badatelů mělo domácí řemeslo pouze příležitostný ráz.

Podnikatelsko technickým zázemím omezený a myšlenkově rigidně budovaný ediční model prvotisků nemohl být tedy zcela identický s vydavatelským profilem německých, italských a francouzských dílen. V pohusitské atmosféře vůbec nenašli místo antičtí klasikové, ani středověcí patristé či scholastici, byť v cizině šlo, jak jsme ukázali, o nejprodávanější zboží.⁵⁸⁾ Takto okleštěná nabídka spolu s výše načrtnutými podnikatelsko technickými limity pak otevírala bezkonkurenční pole pro knižní import z Norimberku, Kolína a Lipska.⁵⁹⁾ O tom, že navzdory vrchnostenskému omezení dovozu knih pronikavé změny nenastaly ani během 16. a 17. století, kdy se poptávka čtenářů rozhodující mírou pořád ještě sytila zahraničním zbožím, věrně informují inventáře měšťanských knihoven.⁶⁰⁾

V.

Nazíráno úhlem typografie i ediční politiky, brněnsko-olomoucká prvotiskařská éra, končící vlastně až olomouckou zastávkou kočovných tiskařů Konrada Baumgartena (1500-1502) a Libora Fürstenheina (1504), pro další vývoj moravského knihtisku prakticky žádný význam neměla. Knižní výroba po 1504 na Moravě totiž zanikla a počala být znovu zaváděna od přelomu 20. a 30. let 16. století, kdy raně renesanční typografie tiskařů okolních krajín s výjimkou Slovenska už dostupovala svého vrcholu. Je tedy nasnadě, že nový umělecký názor se na Moravě prosazoval pomaleji (funkční rozlišování písmového materiálu, vizualizace stránkového zrcadla prostřednictvím interpunkce, záhlaví, ztrácející se sazby, marginálií i vinět, vstup bordury vzniklé dřevořezem bílé linie, ustálení grafické úpravy rámcových částí apod.).

Výroba byla soustředěna do menších oficín, které fungovaly většinou krátkodobě (Mikulov 1526-1527, Prostějov 1527?/1543-1567?, Náměšť nad Oslavou 1533-1535, Luleč 1535-1536, Velké Meziříčí 1558). S výjimkou mladší ivančické Tiskárny bratrské (1557-1577) umělecko-řemesl-

58) Výjimkou je jen Alacrawovo vimperské vydání latinských textů Pseudo-Augustina a Alberta Magna. Kdo byl iniciátorem, případně mecenášem této pracovní etapy, žel nevíme. O vztazích mezi rukopisně šířenou literaturou a knihtiskem blíže **Hellinga, L.:** *Das Buch des 15. Jahrhunderts im Übergang von der Handschrift zum Buchdruck*, Gutenberg-Jahrbuch 1998, s. 49-55.

59) **Šimeček, Zd.:** *K problematice knižního obchodu na sklonku 15. a v 16. století*. In: *Knihtisk v Brně a na Moravě* (red. J. Kubiček). Brno 1987, s. 148-160 (zde další literatura, zejména o štyrském dodavateli Peteru Drachoviml.). Konkrétní doklad podává **Nádvořníková, M.:** *Budování elektronického katalogu prvotisků ve Vědecké knihovně v Olomouci*. In: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska 2003* (Současné trendy ve zpřístupňování fondů), Brno 2004, s. 5-13, zvl. 6-7 zde na příkladu pěti českých a moravských fondových soupisů prvotisků dokumentováno silné zastoupení německé produkce: norimberský tiskař Anton Koberger minimálně 386 exemplářů, kolínský Heinrich Quentell 186, lipský Konrad Kachelofen 111. Naopak brněnská prvotisková etapa je v našich knižních fondech dnes doložena pouhými 16 exempláři a olomoucká etapa 4.

60) **Pešek, J.:** *Pražská měšťanská vzdělanost a kultura v předbělohorských Čechách 1547-1620, všední dny kulturního života*, Praha 1993, s. 71-76 shrnul situaci v Čechách s přihlédnutím k Moravě a Polsku. Nově viz **Fejtová, O.:** *Die Entwicklung der Leserinteressen der Bürger der Prager Neustadt im 17. Jahrhundert auf Grund der Nachlassinventare*, Acta Comeniana et historica 14, 2000, s. 99-132, zvl. 105.

ná úroveň už nepřekvapí, ani nezaujme. Pozoruhodnou výjimku tvoří ovšem dva náměšťské tituly: Optátova, Gzelova a Filomatova Gramatika česká a erazmovský Nový testament. Tiskař Kašpar Aorg s technickým přispěním samouka Matěje Pytlíka zde totiž 1533 u nás v obou titulech bezkonkurenčně poprvé, i když s jistým zpožděním a na dlouhou dobu ojedinele užil antikvu benátského typu.⁶¹⁾ Aorgova antikva nesloužila pouze pro sazbu latinských slov a pasáží, ale spřežkovým prapropisem pomoci ní byly sázeny rovněž české nadpisy kapitol, živá záhlaví a marginálie (Gramatika) i sumarie v evangeliích (Nový testament). Antikva ve vztahu k českému jazyku neměla tedy na rozdíl od švabachu charakter písma textového (chlebového), nýbrž jen nadpisového čili vyznačovacího. Jiná situace panovala v Polsku.⁶²⁾

Tiskly se převážně drobné teologické traktáty se sektařsky vyhraněným programem. Hlavní zřetel výše vzpomínutých oficín nespočíval totiž ve vydělečné činnosti, nýbrž službě pro jednotu bratrskou a jiné společensky nekonformní náboženské skupiny.⁶³⁾ Konfesijní rozrůzněnost skupinových zakázek ovšem zpomalovala tvorbu plošně fungujícího domácího knižního trhu a živnostníky paradoxně uzavírala do pasti vzájemně si nekonkující malovýroby. Na rozdíl od staršího období se však pozornost autorů, vydavatelů a tiskařů musela přesunout k česky čtoucímu publiku. Prvenství ve vytištění nejstarší českojazyčné knihy na Moravě oproti časné Plzni drží opožděně roku 1527 Prostějov, kde se měli objevit dnes neznámí Listové bratřím boleslavským, svod polemické korespondence mezi sektou habrovanských (Jan Dubčanský) a jednotou bratrskou (Lukáš Pražský).

Úzce lokální ráz moravské ediční politiky poprvé překročil Jan st. Olivetský z Olivetu. V Olomouci 1538 otevřel novou tiskárnu, která pak nejenže jako první toho druhu na Moravě fungovala dynasticky, byť jen do 1579, ale vydavatelský profil přece jen uvykla obohacovat už i zábavnými povídkami a prakticistní literaturou. Ještě výraznější změnu přinesl však ekonomicky motivovaný příchod Jana Günthera z Norimberku do Prostějova 1544 a později do Olomouce. Güntherovi totiž takřka se čtyřicetiletým zpožděním oproti řemeslu v Čechách připadla role moravského průkopníka renesanční typografie. Na rozdíl od staršího kolegy Olivetského, který byl 1547 za rozmnožování a dovoz protihabsburských pamfletů popraven, počal Günther prosazovat konfesijně neutrální vydavatelskou politiku a ještě silněji se v intencích německé výchovy přimkl k zábavné a naučné četbě. Knihtisk v Olomouci ani na panstvích moravské šlechty nebyl po šmalkaldské válce zasažen plošně jako v Čechách. První státní regulace, která se 1580 pokusila moravské řemeslo soustředit jen na jedno místo, totiž do

61) **Muzika, Fr.:** *Krásné písmo ve vývoji latinky*. Sv. 2, Praha 1963, s. 92-180 ukazuje, že první doklad slohově čisté rané antikvy připravili Konrad Sweynheim a Arnold Pannartz v Římě 1467. Kresebně ještě dokonalejší verze pocházejí z benátských tiskáren Johanna de Spiry, Vindelina de Spiry a Nicolase Jensonova 1469 a 1470. Několik desetiletí pak byla antikvová sazba vyhrazena jen jazykově latinským textům. Pro tisk národního jazyka (italštiny) ji poprvé užil 1505 Aldo Manuzio st., pro francouzštinu Richard Pynson 1509.

62) **Juda, M.:** *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku*, s. 154-302 ukazuje, že Poláci importovanou antikvou předjensonovského typu sázeli latinskojazyčné texty už roku 1513 (Florian Ungler) a 1515 (Hieronim Wietor). Přičiněním Jana Januszowského vznikl dokonce tuzemský diakritizovaný typ, který se díky systému písmovému obrazu po roce 1594, kdy byl prvně publikován, příliš nevžil. Nicméně polskojazyčné knihy se v Polsku tiskly francouzskou a nizozemskou importovanou antikvou už od 60. a 70. let 17. století (na českém teritoriu známe první pokus prozatím až z Hradce Králové 1738).

63) **Bohatcová, M.:** *Počátky publikační činnosti Jednoty bratrské*, Acta Comeniana et historica 21, 1962, s. 44-60.

olomoucké prokatolické dílny Güntherova nevlastního syna Bedřicha Milichthalera, skončila rozpačitě. Doba nadvlády drobných nekatolických oficín sice minula, ale pořád fungovaly silné Kralice (1578-1619) a několik mobilních dílniček.

Mezi tiskařským řemeslem pozdně gotických a renesančních Čech byla na rozdíl od Moravy zachována naopak maximální kontinuita. Zásahu na tom mají zejména Mikuláš Konáč (činný od 1507), který kráčel ve stopách Mikuláše Bakaláře (1498-1513), a dynastie pražských Severinů, napojená zprvu na dílnu Tiskaře Pražské bible (1488-1515) a později etablovaná v navazující Tiskárně severinsko-kosořské (1520-1557). Základní paradigmaty vytvořená už během závěrečné třetiny 15. století vyhovovala také později, kdy si české dílny nadále ještě udržely charakter středisek upevňujících ideje národního humanismu.⁶⁴ I tady se pracovalo mimo jiné pro jednotu bratrskou, zejména v regionech (Litomyšl 1504/06-1549, Mladá Boleslav 1518-1547, Bělá pod Bezdězem 1519-1521), ale recepce raně renesanční typografie probíhala díky otevřenosti německým podnětům dříve a rychleji nežli na Moravě. Proces utváření renesančního názoru tiskařů byl v zásadě uzavřen převzetím původně německé fraktury.⁶⁵ Stalo se tak asi dvacetiletí po sousedním Polsku.⁶⁶ V Čechách byl prvním vlastníkem fraktury pražský tiskař Bartoloměj Netolický z Netolic (od 1540 replika tzv. Gebetbuchfraktur a od 1541 replika tzv. Dürerfraktur). Do moravského Prostějova nové písmo převezl z Norimberku Jan Günther (1545 Gebetbuchfraktur a Theuerdankfraktur). Od té doby novogotická fraktura nabyla i u nás postavení univerzálního tiskového písma a tiskárny už neopustila. Přinejmenším do poloviny 19. století se z ní stejně jako ze švabachu sázely texty jazykově české a do roku 1941 samozřejmě i texty německé.

Paralelně s novým uměleckým názorem, který k nám nejsilněji doléhal z Norimberku, byl v regionálních oficínách odstartován rovněž reformační kurs (první trakáty Martina Luthera publikovány mimo Prahu 1520 v Bělé u Oldřicha Velenského a 1521 v Litomyšli u Pavla Olivetského). Státní i církevní instituce se snažily nekatolickou orientaci mocensky zvrátit, nebo alespoň brzdit. Nešlo přitom jen o domácí frontu, ale též o silné angažmá Norimberku. Na dobrou pověst, kterou v 90. letech 15. století vybuodovaly bohemikální liturgické edice Georga Stuchse, navázala spolupráce Hieronyma Höltzela jednak s plzeňským impresorem a nakladatelem Mikulášem Bakalářem (nejpozději 1506) a jednak s jednotou bratrskou (1511). Jazykově české publikace vycházely také u Adama Dyona, Friedricha Peypuse, Hanse Guldenmunda, Christopha Gutknechta, Johanna vom Berg, Ulricha Neubergera, Dietricha Gerlacha či Ale-

64) **Bohatcová, M.:** *Dasgedruckte Buch in Böhmen vor 1526.* In: Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft. Festschrift für Hans Widmann zum 65. Geburtstag (hrsg. von Al. Świerk), Stuttgart 1974, s. 13-27.

65) **Muzika, Fr.:** *Krásné písmo ve vývoji latinky.* Sv. 1, s. 491-516 podává výklad o třech nejstarších typech tiskových fraktur, které se lišily řezem i stupněm a které poprvé za spoluúčasti kaligrafů z okruhu císaře Maxmiliána I. představil augsburský tiskař Johann Schönsperger v letech 1514, 1517 a 1520. Tato písmo nesou název dle titulů bibliofilů, v nichž byly použity (Gebetbuchfraktur, Theuerdankfraktur a Gilgengartfraktur). Poté norimberský písař Hieronymus Andreae st. a řezáč i tiskař Johann Neudörffer st. přišli s jiným typem, pojmenovaným dnes podle Albrechta Dürera, jehož publikacím 1522 posloužil.

66) **Juda, M.:** *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku,* s. 114-137 uvádí, že v Polsku se augsburská replika Theuerdankfraktur objevila už během 1521 a 1522 u Johanna Hallera a Hieronima Wiatora a nápodobu takřčeného Dürerova typu si 1530 opatřil Florian Ungler.

xandra Philippa Dietricha. Ve městě se vyučili, nebo krátce pracovali budoucí čeští tiskaři a nakladatelé Mikuláš Klauďyán, Jan Mantuán Fencel, Oldřich Velenský, Jan Haď, Václav Oustský a možná i Kašpar Aorg. Od Norimberku se naopak odpoutali Hans Peck, usazený v Plzni, a Jan Günther s nevlastním synem Bedřichem Milichthalerem, kteří svůj nový osud spojili s Moravou. Všichni pak významně obohacovali tuzemské řemeslo německým typografickým materiálem a zkušenostmi při stavbě edičních modelů. Vzestup jazykově českého knihtisku připadá v Norimberku na druhé desetiletí 16. století (Friedrich Peypus) a trvá po polovinu 60. let. Během této doby vzniklo na 70 učebnic a náboženských titulů, což z Norimberku činí nejsilnější centrum jazykově českých publikací vyrobených během 16. století mimo naše území. Proti ilegálnímu přílivu novinových letáků, pamfletů a jiné literatury, která představovala pro Habsburky a katolickou církev vážné nebezpečí, pochopitelně protestovali také čeští tiskaři a knihkupci, poškozovaní nižšími cenami. Obchod mezi městem a Českými zeměmi byl proto několikrát zakázán. Do roku 1525, kdy byl Norimberk navenek ještě katolický, zákazy vydávala tamní městská rada a poté, co se město oficiálně přiklonilo k Lutherově reformaci, vzájemným kontaktům bránily zase katolické kruhy z Prahy.⁶⁷⁾

Tato opatření byla ovšem neúčinná, a to i po říjnu 1547, kdy Ferdinand I., chtěje pokořit stavovskou opozici a vymýtit neloajální řemeslo, zakázal knihtisk také v celých Čechách. Soudí se, že dvacetiměsíční nečinnost produktivitu řemesla silně zasáhla.⁶⁸⁾ Přihlédneme-li však k Anglii či Francii, kde byl v 16. století počet typografických dílen (včetně tiskařských lisů a množství písmového materiálu) usměrňován trvale, pak hodnocení Ferdinandova zákazu i dalších pokusů o regulaci výroby a obchodu ztrácí poněkud na dramatickosti. Spolu s tím je třeba zohlednit i fakt, že v čase očekávání určité regulační normy, ať již 1547 v Čechách či 1567 v Čechách a na Moravě, se aktivita tiskařů takřka zdvojnásobila až k objemu domácí knižní produkce 80. a 90. let 16. století.⁶⁹⁾

Ačkoli předbělohorská epocha bývá navzdory oběma budoucím staletím dodnes nostalgicky označována za „zlatý věk“ v dějinách domácího knihtisku, akcelerace řemesla neproběhla zdaleka tak prudce jako za hranicemi.⁷⁰⁾ Z české

- 67) **Bohatcová, M.:** *Die Anfänge der typographischen Zusammenarbeit zwischen Nürnberg und Böhmen*, s. 147-155 zde též starší literatura, k níž dodáváme **Bůžek, V.:** *Říšské město Norimberk a České země v předbělohorské době (stav a perspektivy studia)*, FHB 18, 1997, s. 19-70; **Jegel, A.:** *Altnürnberger Zensur vor allem des 16. Jahrhunderts*. Festschrift Eugen Stollreither zum 75. Geburtstag gewidmet von Fachgenossen, Schülern, Freunden (hrsg. von Fr. Redenbacher), Erlangen 1950, s. 57-61; **Sporhan-Krempel, L.:** *Nürnberg als Nachrichtenzentrum zwischen 1400 und 1700*, Nürnberg 1968; **Voit, P.:** *Moravské prameny z let 1567-1568 k dějinám bibliografie, cenzury, knihtisku a literární historie*, Příspěvky ke Knižopisu 5, Praha 1986.
- 68) **Baďurová, A. – Bohatcová, M. – Hejnic, J.:** *Frekvence tištěné literatury 16. stol. v Čechách a na Moravě*, FHB 11, 1987, s. 321-343, zvl. 325.
- 69) **Voit, P.:** *K dějinám cenzury v předbělohorské době*, FHB 11, 1987, s. 305-320, zvl. 312-315.
- 70) *Clavis typographorum librorumque saeculi sedecimi. Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. Tertia pars. Vol. 3.* Baden-Baden 1992 ukazuje, že v Benátkách 16. století postupně pracovalo na 620 rodinných živností, v Londýně 200, v Augsburgu 76, v Basileji na 80 atd. Tento údaj z Basileje se poněkud blíží našim počtům (ca 75), platícím ovšem pro celé předbělohorské Čechy! Kvantifikaci slezské produkce provedla **Maleczyńska, K.:** *Za-interesowania czytelnicze mieszczan dolnośląskich okresu Renesansu*, Wrocław 1982, s. 31. Srovnání produkce z Prahy a Krakova provedli **Pirożyński, J. – Baďurová, A.:** *Krakau und Prag als Zentren des Buchdrucks im 15. und 16. Jahrhundert. Versuch eines Vergleichs*. In: Krakau, Prag und Wien. Funktionen von Metropolen im frühmodernen Staat (hrsg. von M. Dmitrieva and K. Lambrecht), Stuttgart 2000, s. 223-235 (paralelně též polsky v *Roczniki biblioteczne* 44, 2000, s. 1-25) a **Lambrecht, K.:** *Kulturtransfer und Kommunikation. Die Anfänge des Buchdrucks in Prag und Krakau im Vergleich*. In: Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert (hrsg. von A. Langer und G. Michels), Stuttgart 2001, s. 85-99, 219-232.

a moravské tiskařské tvorby 16. století bylo evidováno asi 4 400 bibliografických jednotek, z nichž 15 % vzniklo v první polovině století a 85 % ve druhé⁷¹⁾ (na období 1576-1600 připadá dokonce 70 % celé české i moravské produkce).⁷²⁾ Pro srovnání uvádíme, že bibliografie německy mluvících zemí z téhož období sestává z 87 752 jednotek⁷³⁾ a polská produkce je kvantifikována dle Estreicherova katalogu asi 7 856 jednotkami.⁷⁴⁾

Statistické zpracování domácí retrospektivní bibliografie dále ukazuje, že cizojazyčně a vícejazyčně tištěné publikace svými 36 % (čili 1 580 tituly) tvořily objem menšinový. Na jazykově českou tvorbu mezi 1501-1600 připadá 64 % (to je asi 2 820 titulů). Tento objem pozůstával z původní literatury (81 %) a z překladů do češtiny (19 %). Nepočtené překladatelské aktivity se opíraly zejména o německé (50 %) a latinské předlohy (46 %), ostatní jinojazyčná tvorba byla zčešťována méně (2 % z polštiny a 2 % z italštiny, francouzštiny a řečtiny). Z dokladových materiálů, které shromáždila Mirjam Bohatcová, lze dalším zpracováním prokázat, že ačkoli intenzita českých překladů stoupla oproti prvotiskové éře již během prvních dvou desetiletí 16. století, patrně díky ohlasu Viktoriana Kornela ze Všehrd, těžiště připadlo opět až na dobu rudolfínskou.⁷⁵⁾

Po 1484, kdy Alacraw vytiskl v Čechách do té doby poslední latinský text, připravil tomuto jazyku první reprízu teprve pražský tiskař Mikuláš Konáč, a to roku 1516. Nejstarší tiskem reprodukováný německý text (spolu s českým a latinským) se objevil v trojjazyčném školním slovníku u plzeňského Hanse Pekka 1526. Za snad vůbec nejstarší čistě německý domácí tisk se považuje bratrský kancionál mladoboleslavské dílny Jiříka Štyrsy 1531 (v Praze první celoněmeckou knihu vydal Bartoloměj Netolický 1546). Roku 1537 se sazečský materiál křesťanských dílen pozvolna rozrostl o hebrejské typy (poprvé, ale až do 1570 naposledy u Jana Hada). Opožděně se objevuje řecké tiskové písmo (1546 Jan Kantor Had). Italštinu jako další cizí jazyk českých sazečů poprvé užila 1559 dílna Jiřího Melantricha z Aventinu. V závěru 16. století se počal rozmnožovat také text španělský (poprvé 1581 Jiří Černý), maďarský (okolo roku 1588 Michael Peterle st.), latinsko-polský (1589 Jan Schumann st.) a čistě polský (1599 Daniel Sedlčanský nejst.).⁷⁶⁾

71) **Baďurová, A. – Bohatcová, M. – Hejnic, J.:** *Frekvence tištěné literatury 16. stol. v Čechách a na Moravě*, s. 321-343, zvl. 324 a **Bohatcová, M.:** *Das Verhältnis der tschechischen und fremdsprachigen Drucke in Böhmen und Mähren vom 15. Jahrhunderts bis zum Jahre 1621*, Gutenberg-Jahrbuch 1988, s. 108-116, zvl. 110.

72) **Baďurová, A.:** *Der Prager tschechische und fremdsprachige Buchdruck und seine analytische Bibliographie*. In: *Später Humanismus in der Krone Böhmen 1570-1620. Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern, Teil IV* (hrsg. von H.-B. Harder und H. Rothe), Dresden 1998, s. 211-216, zvl. 213.

73) **Kühne, A.:** *Bibliographie zum Schrifttum des 16. Jahrhunderts. Mit einem Verzeichnis der wesentlichen Buchbestände des 16. Jahrhunderts in deutschen Bibliotheken und Archiven*, München 1995, s. XVI.

74) **Czarnowska, M.:** *Ilościowy rozwój polskiego ruchu wydawniczego 1501-1965*, Warszawa 1967, s. 170.

75) **Bohatcová, M.:** *Das Verhältnis der tschechischen und fremdsprachigen Drucke*, s. 113-116 připojuje z Knihopisu excerpaný abecední soupis zahraničních autorů překládaných po rok 1620 do češtiny. Po dalším statistickém zpracování docházíme k těmto výsledkům: během 1501-1510 bylo tiskem vydáno 7 % překladů z celkového počtu 264, 1511-1520 (7 %), 1521-1530 (3 %), 1531-1540 (4 %), 1541-1550 (10 %), 1551-1560 (6 %), 1561-1570 (9 %), 1571-1580 (6 %), 1581-1590 (13 %), 1591-1600 (13 %), 1601-1610 (9 %) a 1611-1620 (12 %).

76) **Baďurová, A.:** *Rudolfínský knihtisk v Bibliografii cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501-1800*. *Knihy a dějiny* 4/1, 1997, s. 21-39, zvl. 29-34 (zde další literatura).

VI.

Poznatky, které jsme v této studii shromáždili, lze uzavřít konstatováním, že obě větve našeho knihtisku, česká i moravská, se během druhé poloviny 15. století vyvíjely zcela asymetricky a bez vzájemných vlivů. Hlubší kontakty při budování edičních programů mohly být navázány teprve tehdy, když se zmírnila jazyková a později i konfesijní specifika a když tiskaři, obklopeni kruhem humanisticky smýšlejících poradců, počali rozšiřovat nabídku světské literatury. Stalo se tak ve 40. letech 16. století. U základů česko-moravské spolupráce najdeme Jiřího Melantricha v Praze a Jana Günthera v Prostějově.⁷⁷⁾

Ani konsolidace knihtisku po šmalkaldské válce však nepřiměla domácí patriciát, aristokracii či vyšší klérus k zakládání „soukromých“ čili nevýdělečných tiskáren (Privatdruckerei), které známe z ciziny. Náběh položený „soukromými“ tiskaři jagellonské doby (Konáč – Klaudyán – Velenský) dávno vyvanul, takže řemeslo provozované pouze na výdělečném základě postrádalo motivující napětí v organizaci samotné. Setrvalé slabý personální, technický a finanční potenciál byl ovšem stále častěji atakován zvýšenou literární činností. Poněvadž se však u nás nenaplnila fáze přechodu renesančních mravokárných spisků ke krásnému písemnictví, produktivní nemohla být beletrie, nýbrž drobnější věcné žánry, v nichž dobře rezonovaly poznávací funkce literatury. Množily se české překlady zejména letákového zpravodajství i knižních aktualit (turcika). Vedle toho sílila móda latinského příležitostného básnictví. Počínaje 70. léty 16. století se publikační aktivity díky těmto soukromým tiskům rozrostly natolik, že – měřeno půlstoletím předchozím – můžeme hovořit o explozi. Zatímco však zakázky veršotepeckých akcidenčních jednolistů či brožurek dost draze zabezpečoval objednavatel, kapitálové krytí zbylých programů už tak pravidelné štěstí nemívало. Doposud plošně zachovávaný typografický standard musel padnout a knižní výroba se zhruba od 70. let počala diferencovat dle jazyka textu a společenského zakotvení cílových čtenářů. Výjimku tvořily malé dílny rozmnožující pouze českojazyčné texty (Sixt Palma Močidlanský, Václav Stříbrský, Burian Valda). Rozdílný přístup k výrobě dále nepraktikovaly ivančicko-kralická Tiskárna bratrská a vlastně ani melantrišsko-veleslavínská tiskárna, které jako poslední střediska svého typu u nás věnovaly zvýšenou péči právě jazykově české knize. K divergenci tiskárenského provozu byli naopak nuceni kosmopolitně orientovaní principálové původem z Německa (Michael Peterle st., Jan Schumann, Mikuláš Straus) i z Čech (např. Jiří Černý, Jiří Jakubův Dačický,

77) **Voit, P.:** *Moravský knihtisk první poloviny 16. století a jeho vztahy k českým tiskárnám.* In: *Knihťisk v Brně a na Moravě* (red. J. Kubiček), Brno 1987, s. 103-115.

Jiří Handl, Jan Jičínský st., Bedřich Milichthaler, Daniel Sedlčanský st.).

Kniha tištěná česky totiž výrobci (prodejci) přinášela pramalý zisk, ba i starosti s remitentou.⁷⁸⁾ Tisk často probíhal ve finanční režii tiskáren či autorů, a proto s minimálními výrobními náklady. Vzrostla utilitární role písma, kdy zejména vyznačovací majuskule přímo demonstračně likvidovaly stylovou jednotu. Tiskové schopnosti těchto směsí rozličných písmových řezů a stupňů bývaly ale mnohdy za zenitem. Vhod přišly také zpola vyčerpané štočky německého původu, či jejich kopie, avšak nezřídka se ilustrace ve prospěch dekoru potlačily docela. Jako důsledek šetření papíru povstal silně komprimovaný graficko-optický sazební obraz, který nepřípouštěl bílou (nepotíštěnou) plochu.

Naopak pro latinská, německá a ostatní jinojazyčná díla se externí nakladatel k jednorázové výpomoci hledal snadněji, neboť tyto opusy nacházely své zákazníky mezi bohatší inteligencí doma i na mezinárodním knižním trhu a pro mecenáše byly zároveň nástrojem k vytváření osobních kariér.⁷⁹⁾ Poněvadž tyto cizojazyčné texty potenciálně vstupovaly do širšího konkurenčního prostředí, výrobci byli nuceni zohlednit estetickou stránku řemesla. U antikvy byl horror vacui, průvodní jev české švabachové sazby, držen na uzdě a nepotíštěná plocha se stávala aktivním prvkem grafického sdělení. S výjimkou starobylé vyznačovací textury, která plnila specifickou roli akcidenčního písma, frekventoval morfologicky moderní a neopotřebovaný sazečský materiál. Snahu povýšit typografickou úroveň vidíme ještě lépe na ilustračních štočcích a hlavně u dekoru, tvořeného převážně už jen v duchu módního manýrismu.

Tištěné zboží určené vzdělanému bilingvnímu čtenáři v tuzemsku i za hranicemi a zboží pro domácí lidové publikum znalé pouze češtiny se tak od sebe vzdalovalo. Nůžky byly rozevírány nejen díky „vyšší“ a „nižší“ typografii, ale též rozdílnou kvalitou papíru, vazby a konečkonců i distribucí žánrů. Pokud totiž literatura tištěná pro publikum znalé pouze češtiny vykazovala nějakou žánrovou pestrost, pak to bylo zpravidla na úkor formy vydání. Postačí sledovat bajku, hádanku, kalendář, kuchařku, povídku, přísloví či snář. Všechny tyto a další drobné žánry byly zpřítomňovány levnými a typograficky odbývanými knížkami lidového čtení, nikoli luxusněji vypravenou edicí, jak ji známe západně od našich hranic. Naopak hledáme-li po pražských tiskárnách řídce se vyskytující livre à figures, nalezneme ji výhradně mezi cizojazyčnými tiskovinami (tato takřčená obrazová kniha se s českými titulky počala tisknout až během 19. století).

78) **Bohatcová, M. – Hejnic, J.:** *O vydavatelské činnosti veleslavínské tiskárny (1578-1620)*, FHB 9, 1985, s. 291-388, zvl. 367 a **Bohatcová, M.:** *Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů*, s. 470 citují bez dalšího komentáře titul, který bývá i ostatními badateli jednomyslně považován za zaručený bestseller soudobé četby. Jde o Mattioliho pražský Herbář 1596. Lze se oprávněně domnívat, že Daniel Adam z Veleslavína pro toto druhé vydání stanovil náklad dva až tři tisíce exemplářů. Po smrti Adamovy pozůstalé manželky Anny bylo však roku 1606 inventováno 1 062 neprodaných výtisků Herbáře a o mnoho let později roku 1640 leželo ladem u Bylinů, nových majitelů melantrišsko-adamovské živnosti, ještě 720 výtisků. Tak vysokou remittendu, která poněkud zpochybňuje naši představu o soudobém bestselleru, mohl zavinit mimo jiné levnější import latinských a německých herbářů z ciziny.

79) **Bůžek, V.:** *Literární mecenát nižší šlechty v předbělohorském období*. In: Husitství – reformace – renesance III. Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela, Praha 1994, s. 831-843.

V době po 1620, kdy naše tiskárny ožívaly postupně a pomalu a kdy na řemeslo dopadly ekonomické důsledky třicetileté války, jev dvojího řemesla, typický též pro slovenský a částečně polský knihtisk, ještě zesílil. Vedle podnikatelsko technických limitů, které rozpoznáme mimo jiné na účelově založeném (nikoli estetickém) vztahu tiskáren k dřevořezu a k mědirytu, v tom značnou roli sehrála stále trvajících dichotomie novogotického písma a humanistické antikvy.

Vrátíme-li se k úvodním odstavcům, které jsme věnovali českojazyčné bariéře naší knihovědy, pak právě zde je vhodné tyto odstavce aktuálně doplnit sledováním pracovní metody dvou našich předních badatelů. Stěžejní publikace Tobolkova žáka Františka Horáka nese název *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. Adjektivum užitě v názvu má dle potřeby význam jazykový i teritoriální. Hlediskem národního jazyka jsou zpracovány kapitoly o pozdní gotice, renesanci, rokoku a klasicismu. Avšak jakmile autor přistoupil k baroku, kdy se typografie české knihy propadla do provinčnosti a nebyla s to vydat žádné reprezentativní příklady, jazykové kritérium účelově nahradil teritoriálním a opřel se pouze o cizojazyčná bohemika, vydaná na našem území.⁸⁰⁾ Odlišně se s existencí „vyššího“ a „nižšího“ řemesla vypořádala v České knize Mirjam Bohatcová. Tím, že jazykovou koncepcí neporušila, kapitoly o katolickém knihtisku 17. a 18. století přišly očividně zkrátka (mají pouhý dvojnásobek plochy, kterou na předchozích listech dostal Melantrich a nekatolická tiskárna v Ivančicích a Kralicích). Jazykově český knihtisk, jehož nosným pilířem byla nesporně lidová modlitební literatura, tu je představen jen hlubším ponorem mezi ideově neutrálnější kalendáře a namísto souvislého výkladu o cizojazyčných bohemikách jsou akcentovány jevy sice zajímavé, ale z hlediska vývoje knižní kultury až druhořadé (např. jubilejní oslavy knihtisku 1740).⁸¹⁾

80) **Horák, Fr.:** *Česká kniha v minulosti a její výzdoba* se na jazykově nečeskou knihu výlučně zaměřuje pouze v kapitole *Barok* na s. 146-198.

81) **Bohatcová, M. (a kol.):** *Česká kniha v proměnách staletí* podává látku v následujících proporcích: rukopisy do 15. století zaujímají 18% z celkové plochy publikace, prvotisky 5%, knižní kultura 16. století 22%, 17. a 18. století 13%, 19. století 12% a 20. století 30%.

© Petr Voit

Zusammenfassung:

Petr Voit

Die Limite des Buchdrucks in Böhmen und Mähren des 15. und 16. Jahrhunderts

Da noch niemand die Entwicklung in Böhmen in einen breiteren territorialen Kontext eingebettet hat, gibt es bis heute keine kritische Betrachtung dazu, worin die Böhmisches Länder hinter dem Ausland zurück blieben und wodurch diese wiederum den europäischen Raum bereicherten. Hauptrolle hat die Sprache gespielt: ein solcher Nachdruck, wie ihn die Tschechen mit Unterstützung des national-humanistischen Programms auf den tschechischsprachigen Buchdruck zur jagiellionischen Zeit legten, ist nirgendwo anders in Europa zu finden. Der Laienöffentlichkeit entgeht somit scheinbar auch, dass Böhmen bereits nach 1476 zusammen mit Frankreich (um 1476) über erste Drucke des in die Nationalsprachen übersetzten Neuen Testaments verfügte. Etwa zeitgleich (1479) wurde in Böhmen das erste vollständige Messbuch des Raumes nördlich der Alpen überhaupt und 1488 die Bibel in der Nationalsprache gedruckt, die erste bei den Slawen.

Als allgemeine Schwäche des böhmischen und mährischen Buchdrucks hingegen muss die ungenügende Konkurrenz angesehen werden. Der primäre Grund für das geringe Potenzial des böhmischen Buchdrucks liegt unserer Meinung nach im Fehlen professioneller Verleger, in einem unzureichend kultivierten Netzwerk des Buchhandels und in einer passiven Leserschaft, die nicht ausreichend Druck auf die Druckereien ausübte (dies gilt auch für den böhmischen Adel, der zwar umfangreiche Schlossbibliotheken anlegte, jedoch gegenüber den Bedürfnissen der böhmischen Buchkultur und der Lesergemeinde gleichgültig blieb). Einige Genres und Typen von Publikationen fanden in den böhmischen Ländern bis an die Schwelle des 19. Jahrhunderts überhaupt keine Verbreitung (zB. Fachdrucke) und gelangten durch den Ankauf von ausländischen Waren in private und institutionelle Bibliotheken.

Übersetzt von Autor